

МИСБОҲИДДИНИ НАРЗИҚУЛ

ВАЗНИ ШЕЪРИ ТОЧИКӢ

китоби дарсӣ барои донишҷӯёни
муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ

Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тавсия кардааст.

Душанбе
МТБТ-и ДМТ
2021

МИСБОХИДДИНИ НАРЗИҚУЛ

ВАЗНИ ШЕЪРИ ТОЧИКӢ

китоби дарсӣ барои донишҷӯёни
муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ

Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тавсия кардааст.

*Ҷиддати
Ҷустод Ноду
Ҷалӣ Абдуҷу
Ҷисдов, 50
Ҷзмирои
Ҷрзуи муваффа
Ҷеанзо, манҷи
Ҷеллово.*

Душанбе
МТБТ-и ДМТ
2021

27.10.2021

УДК 891.550
ББК 83.3 тоҷик + тоҷик
Н – 28

Мисбоҳиддини Нарзикул. Вазни шеъри тоҷикӣ. Китоби дарси барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ. – Душанбе: Мега-принт, 2021. – 144 сах.

Мухаррир:

д.и.ф., профессор М.О. Солеҳов

Ин асар ба сифати китоби таълимии вазни шеъри тоҷикӣ, ки дар муассисаҳои таҳсилоти олии кишвар маъмулан бо номи “назмшиносӣ” ё “постика” таълим дода мешавад, пешниҳод шудааст. Муаллиф бо мақсади осон намудани омӯзиши вазни шеър ва бо таваҷҷуҳ ба равишҳои ҷадиди омӯзишӣ мабонии вазни шеъри форсии тоҷикиро бо назардошти табиати забони тоҷикӣ ва вижагиҳои алифбоию имлоии хатти кириллии тоҷикӣ баён кардааст.

Китоб барои донишҷӯёни мактабҳои олии, омӯзишгоҳҳо, омӯзгорони фанни адабиёт ва дигар алоқамандон пешниҳод мешавад.

ISBN 978-99985-58-72-4

© М. Нарзикул, 2021

МУҚАДДИМА

Таълими вазни шеъри тоҷикӣ (фанни арӯз) чузъи муҳимми барномаи таълимии донишгоҳӣ буда, яке аз фанҳои асосии факултетҳои филологӣ махсуб мешавад. Фанни арӯз солҳои сол дар донишгоҳҳои ҷумҳурӣ бо равиши қадимӣ тадрис мегардад. Равиши суннатии таълими арӯз, бо фарогирии доираи зиёди истилоҳоти қадим, барои аз худ кардани асосҳои вазни шеъри форсии тоҷикӣ мушкилиҳо пеш меоварад. Барои таълими вазни шеъри форсии тоҷикӣ равиши ҷадиди омӯзишӣ ҳам мавҷуд аст. Муаллифи ин асар бо дарки ин матлаб ва барои сабук намудани омӯзиши арӯз роҳи нави тадриси онро пешниҳод намудааст, ки аз чанд ҷиҳат муҳим аст:

Якум, аз истифодаи истилоҳоти сунъии арӯзи суннатӣ, ки аксар имрӯз ба ҳукми матрук ворид шудаанд, даст кашидааст.

Дуюм, зихофҳои якунимҳиҷоиро, ки ягон аҳамияти узвӣ надоранд ва таснифи онҳо барои вазни шеър аҳамияте надорад, ҳамсанги зихофоти якҳиҷоӣ шуморида ва бо ин амали худ теъдоди зихофотро ба маротиб кам кардааст, ки аз худ намудани фанни арӯзро осон месозад.

Сеюм, ӯ ба вазни рубой, ки қадимӣ онро дорои 24 вазн донистаю рисолаҳое дар ин боб таълиф намудаанд, бо нигоҳи нав нигариста, дар боби махсуси китоби дарсии мавриди назар танҳо аз як вазн ва бо истифодаи амалҳои «табдил» ва «қабл» пайдо гардидани 23 вазни дигарро бо далелҳои равшан собит намудааст.

Ҳарчанд то ба имрӯз дар Тоҷикистон, Эрон, Афғонистон ва кишварҳои дигар оид ба илми арӯз маводи таҳқиқотӣ ва таълимии зиёде таъбу нашр шудаанд, вале дар қорҷубаи барномаи таълимии донишгоҳӣ роҳнамои мазкур иқдоми нахустин аст. Аз ин ҷост, ки муаллиф саъй намудааст, дар пешниҳоди мавод ва шаҳри истилоҳот бештар навҷуиву навпардозӣ намуда, аз баҳсҳои печида

худдорӣ кунад. Ин равиши таълиф чанбаи таълимии роҳнаморо тақвият додааст.

Асосҳои вазни шеъри тоҷикӣ ба тариқи фанни алоҳида набошад ҳам, дар мактабҳои ҳамагонӣ ҳамчун ҷузъи таркибии фанни адабиёт таълим дода мешавад. Таълими асосҳои вазни шеъри тоҷикӣ барои тарбияи завқу салиқаи шеърфаҳмиву шеърхонии талабагони мактабҳои ҳамагонӣ мусоидат хоҳад кард.

Китоби “Вазни шеъри тоҷикӣ” аз муқаддима ва чаҳор бахш иборат аст. Бахши муқаддимотӣ ба масъалаҳои кулӣ ва вурудӣ муҳсос буда, дар ду бахши дигар асосҳои арӯзи таълимӣ ва арӯзи суннатӣ матраҳ шудаанд. Вазни рубоию дубайтӣ, авзони маснавиҳои машҳур ва муаррифии чанд истилоҳу пайнавишту китобнома дар бахши сеюм оварда шудаанд. Бахши охир ҳамчун намунаи натиҷаи коркарди амалӣ ва лабораторӣ пешниҳод гардида, фарогири равиши баррасӣ ва таъйини басомад ва зебоишносии авзони ғазалиёти ду шоир: Шайх Ироқӣ ва Камолиддини Биноӣ бо тавачҷух ба равишҳои ҷадиди шинохти авзон мебошад. Усули омӯзишӣ дар ин китоб аз сода ба мураккаб аст, ки равише писандида мебошад.

Дар илми арӯз аз вазни шеър ва баҳрҳои мухталифи он баҳс мешавад. Яке аз донишҳои адабие, ки дурустии сохторӣ, зебоии оҳанг ва таъсири мусикӣ шеърро меомӯзад, вазни шеър аст, ки шомили илми арӯз мебошад. Ин илм бо улуми адабии маонӣ, баён, бадеъ ва қофия алоқаи ногустанӣ дорад.

Вазн бунёд ва меҳвари асосии шеър аст, ки дар баробари қофия каломӣ мавзунро аз дигар навъҳои каломӣ адабӣ мушаххас мекунад. Омӯзиши вазни шеър ва асосҳои он яке аз шартҳои муҳим барои вуруд ба ҷодаи пурзаҳмати шинохти шеър аз нигоҳи дурустӣ ва нодурустии сохторӣ мебошад.

Омӯзиши вазни шеър аз давраи Шамси Қайси Розӣ ва Насируддини Ғусӣ то рӯзгори мо дар ҳавзаҳои адабӣ ва

донишгоҳҳои олии кишвари азизамон асосан ба ҳамон равиши суннатӣ идома пайдо карда истодааст. Вале таҷрибаҳои омӯзиши донишмандони хориҷӣ ва кишварҳои ҳамзбони мо, баҳусус донишмандони эронӣ, нишон медиҳад, ки онҳо дар натиҷаи ошноӣ бо вазни шеъри кишварҳои дигар, ки арӯзи нестанд ва усули таълими онҳо, дар таълими вазни шеъри форсӣ низ роҳу усулҳои ҷадидеро пеш гирифтаанд, ки аз равиши суннатӣ комилаи тафовут дорад. Усули пешгирифтаи онҳо, бегумон, таълими вазни шеъри форсиро бамаротиб осон мегардонад.

Ғарази асли дар ин маврид то андозае осонтар сохтани омӯзиши вазни шеър ва дурӣ аз мабоҳиси печидаи арӯзи суннатӣ мебошад. Муаллифи ин китоб низ дар ин мухтасар бо тавачҷух ба равишҳои ҷадиди омӯзишӣ мабонии вазни шеъри форсии тоҷикиро бо назардошти табиати забони тоҷикӣ ва вижагиҳои алифбоию имлоии ҳатти кириллӣ баён кардааст.

Дар таълифи ҳозир аз равишҳои омӯзиши китобҳои зиёд, аз ҷумла «Вазни шеъри форсӣ»-и Парвиз Нотили Хонларӣ, «Фунуни адабӣ»-и Комили Аҳмаднаҷод, «Ошноӣ бо арӯз ва қофия»-и Сирусӣ Шамисо, «Санъати сухан»-и Тӯракул Зехнӣ истифода шудааст. Матолиби китоб ба тавре ки дар «Фехристи матолиб» хоҳед дид, дастабандӣ ва баён гардидаанд. Қисмати дуҷуми мухтасар ба хотири ошноӣ ва канда нашудан аз арӯзи суннатӣ ба таври муҳсос зикр шудааст.

Бегумон, доираи баҳси илми арӯз, баҳусус арӯзи суннатӣ ва илмӣ, дар қиёс ба он чи дар ин китоб баён шудааст, бамаротиб васеътару доманадортар аст, вале манзури муаллиф баёни мабонии вазни шеър ба тариқи сода ва осонфаҳм мебошад. Дар ин замина, қалб аз ҳама, тавачҷух ба пояҳои амалӣ сурат гирифтааст, то назарияи печида ва сангини арӯзи суннатӣ.

Бовар дорем, донишҷӯе, ки бо ҳавсалаи тамои ва бо роҳнамоии хуби устод ба омӯзиши вазни шеъри тоҷикӣ

мепардозад, ба зудӣ асосҳои онро аз худ менамояд ва дар зинаи болотар метавонад, ба китобҳои арӯзии қадим, ки хеле зиёданд, мурочиат карда, бо истилоҳоти суннатии илми арӯз ошно бишавад.

Зимнан, муаллифи ин китоб бар он аст, ки таълими вазни шеъри форсии тоҷикӣ дар донишгоҳҳо бояд дар ду зина ба амал бароварда шавад: а) вазни шеър (ва қофияю балоғат); б) арӯзи суннатӣ, ки беҳтар аст, дар асоси яке аз китобҳои муътабари арӯзи суннатӣ ва дар қиёс бо чанд китоби дигар сурат бигирад.

КУЛЛИЁТ МАЪНОИ ЛУҒАВӢ ВА ИСТИЛОҲИИ АРӮЗ

Арӯз калимаи арабӣ буда, маънояш арз кардан, баён кардан мебошад: шеърро бар он арза кунанд, то мавзуну номавзунӣ он аз ҳам бозшинохта шавад.

Арӯз ҳамчун илм яке аз навъҳои улуми адабӣ буда, мавзӯи он баҳс дар вазни шеър аст. Ба ибораи дигар, арӯз фанни шинохтани вазни шеър, мизони каломи манзум аст, ки дар хусуси чигунагии эҷоди вазн, анвои вазн ва дурустию нодурустии онҳо баҳс мекунад.

Дар хусуси номгузории ин илм ба арӯз дар китобҳои арӯзии қадиму ҷадид андешаҳо яксон нестанд. Бинобар ҳамин, сабаби асосии чунин номгузориро муайян кардан душвор аст. Ин ҷо ба чанд гуфтаи арӯздонон тавачҷух мешавад, ки онҳо ҳам фарзияе беш нестанд, чунки баъзе яке аз баъзе дигареро тарҷех кардаанд:

1. Халил ибни Аҳмади Басрӣ, ки тадвини арӯз ба дасти ӯ сурат гирифта ва ҳамчун асосгузори илми арӯз шинохта шудааст, ин илмро дар Маккаи мукаррама ба вучуд овардааст. Аз ин рӯ, номи илмро ба шарафи шаҳри муборак «арӯз» номидаанд.

2. Дар таркиби ҳуруфи калимаи арӯз – “айн”, “ро” ва “зод” маънии кашфу зуҳур аст ва аз ин ҷиҳат, ки аз илми арӯз дурустӣ ва нодурустии вазн зоҳир мешавад, ин илмро арӯз ном карданд.

3. Арӯз дар луғат роҳи кушода дар кӯҳ ҳам будааст. Ҳамчунон ки аз роҳе, ки даркӯҳ аст, ба мавзеъ метавон расид, ин илм низ тариқи маърифати шеъри мустақим ва сақим буда, бо донишҷӯи он ба каломи мавзун ва номавзун метавон расид. Пас ба ин муносибат ин илмро арӯз номидаанд.

4. Арӯз ба маънии абр ҳам будааст. Чунонки дар абр ва он чи аз вай пайдо мешавад, нафъи зиёд аст, дар ин илм низ нафъи бисёр аст. Пас, ба ҳамин мушобихат ин илмро арӯз гуфтаанд.

5. Рукни охири мисраи авали байтро ҳам арӯз мегӯянд, ки он қисмат ба манзалаи сутуни хайма будааст ва онро ба ҳамин ҷиҳат арӯз хондаанд.

6. Арӯз ба маънии модашутури саркаш низ истеъмоли мешудааст ва шоир онро ром мекардааст.

7. Шеър аз ҷиҳати вазн ба он арза мешавад ва аз ин рӯст, ки онро арӯз хондаанд. Ва ғайра.

Ба назари мо, қавли сахҳ аз Шамси Қайси Розӣ аст, ки чунин гуфтааст: «...онро аз баҳри он арӯз хонанд, ки ...шеърро бар он арз кунанд, то мавзуни он аз номавзун падида ояд ва мустақим аз номустақим мумтоз гардад¹».

Пурсиш ва супориш:

1. Калимаи “арӯз” дар луғат ба кадом маъно омадааст?

2. Арӯз ҳамчун илм чиро меомӯзад ва мавзӯи баҳси он аз чӣ иборат аст?

3. Дар хусуси номгузорию илми шинохти вазни шеър ба арӯз чӣ андешаҳое мавҷуданд?

4. Андешаи Шамси Қайси Розиро дар бораи тасмияи илми арӯз азёд кунед.

ШЕЪР ВА ВАЗН

Мафҳумҳои шеър ва вазн байни ҳам иртиботи ногусастанӣ доранд. Ба ҷуз аз мантиқиён ва ҳукамо, ки ба зарурат вазн ва қофияро аз лавозими шеър надонидаанд, боқӣ қули донишмандон, ки ба шеър таъриф додаанд, пайванди онро бо вазн таъкид кардаанд. Агарчи асл ва моҳияти шеър дар маънии он аст, вазн низ дар шеърӣ каломи мавзун ва моҳияти муассирии он дорои аҳамият аст. Дар ин маънӣ шеъри бевазн, ки истилоҳан онро шеъри сафед ё шеъргуна мегӯянд, манзур нест.

Ба вазн низ, аз замонҳои қадим то ба имрӯз, ба монанди шеър таърифҳои мухталиф дода ва ба он навъҳои

¹ Шамси Қайси Розӣ. Ал-Муъҷам. Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи ҷоп Урватулло Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 саҳ. – С. 31.

қоил шудаанд, ки донишмандон онҳо барои шинохти мабӯҳи вазн ва таҳқиқ амри зарурист², вале бозгӯи онҳо аз ёрои мо берун мебошад.

Ба вазн метавон чунин таъриф дод: *назм ва таносуби ҳоссе, ки баъд аз ба ҳиҷоҳи кӯтоҳу дароз ва рукнҳо ҷудо кардани шеър ба вҷуд меояд*, вазн номида мешавад.

Баъд аз ба таври дуруст муайян кардани вазни шеър як навъ оҳанги махсус ҳам ба вҷуд меояд, ки онро мусиқии шеър мегӯем. Лаҳни мусиқоие, ки аз ин роҳ ҳосил мешавад, танҳо навъе аз мусиқии шеър аст. Воситаҳои бавҷудоварандаи мусиқии калом зиёдаанд.

Вазни шеър аз чанд ҷиҳат дорои аҳамият аст:

1. Такрори муназзаму ҳушоянди рукн ва зиҳофҳо ба шеър таъсири мусиқӣ мебахшад ва ба ин васила шеър гӯшнавоз мешавад.

2. Ба шеър назму таносуби ҳоссе, ки мебахшад, ҳифз ва идроки онро осон мегардонад.

3. Табиати махсуси шеърро, бо таваҷҷуҳ ба муҳтаво ва мавзӯ, мушаххас мегардонад. Аз ин ҷост, ки баъзе вазнҳо ба мавзӯоти ҳоссе ҳам вобаста доништа шудаанд, ба мисли авзони маснавиҳо, вазни рубоию дубайтӣ ва ғайра.

Оид ба авзони маснавиҳо, рубоӣ ва дубайтӣ дар фасли ҷудоғонае таваққуф хоҳад шуд.

НАВЪҲОИ ВАЗН

Дар шеъри тоҷикӣ, аз оғози шеърӯ шоирӣ то ба имрӯз, ба се навъи вазн дучор шудан мумкин аст:

1. Вазни ҳиҷоӣ.

2. Вазни арӯзӣ.

3. Вазни нимой, ё худ арӯзи озод

Ба шеърҳои, ки ба ҳар кадом аз авзони мазкур навишта мешаванд, шеъри ҳиҷоӣ, шеъри арӯзӣ ва шеъри нимой низ мегӯянд.

² Вазн, анвои вазн ва таърифҳои ба вазн додаи донишмандон дар китоби “Вазни шеъри форсӣ”-и Парвиз Нотили Хонларӣ ба таври муфассал баён шудааст. Ба ин китоб муроҷиат карда шавад.

Як навъи дигари шеър ҳам дар садаи бист дар адабиёти мо роиҷ шудааст, ки онро шеъри сафеди бевазн, ё худ шеъри шомлуӣ мегӯянд. Вазни ин гуна ашъор на ҳиҷоӣ асту на арӯзӣ ва на нимой, чунон ки зикр шуд, шеъри бевазн аст. Пас, чӣ гуна аст?

Дар шеъри сафед – бар хилофи ашъори дар яке аз се вазни дар боло баршумурдамон эҷодшуда – дарозию кӯтоҳии ҳиҷоҳо эътибор надорад, балки дар ин навъ ашъор ба навъе оҳанг ва мусиқӣ таваҷҷуҳ мешавад, ки дар маҷмӯъ онро аз камоли мансур мушаххас мекунад.

ШЕЪРИ ҲИҶОӢ

Мисоли ин навъи шеър, пеш аз ҳама, дар намунаҳои боқимондаи шеърҳои қаблазисломии ниёконамон ба чашм меҳурад. Аз ин рӯ, шеъри ҳиҷоӣ аз қадимтарин навъи шеъри тоҷикӣ ба ҳисоб меравад.

Ду қитъаи зер, ки аз намунаҳои шеъри пешазисломиянд, хусусияти вазни ҳиҷоиро доранд. Яке аз ин шеърҳо суруди мардуми Балх аст, ки қар ҳаҷви Асад ибни Абдулло – сарлашқари араб, ки соли 725 ба Хатлон лашқар кашидаю шикаст хӯрдааст – гуфта шудааст:

Аз Хуталон омадия,
Ба рӯ тобаҳ омадия,
Овор боз омадия,
Хашанг низор омадия.

Дигар, шеъре мебошад, ки дар хусуси харобаҳои шаҳри Самарқанд ва дар асри VIII суруда шудааст:

Самарқанди қандманд,
Баз-инат кӣ афканд?
Аз Шош та беҳӣ,
Ҳамеша та хуҳӣ!
(Эй Самарқанди ободон,
Кӣ туро ба ин ҳол афканд?)

Ту аз Шош беҳтарӣ,
Ҳамеша ту хубӣ!)

Баъд аз қарни IX шеъри ҳиҷоӣ асосан дар эҷодиёти шиғоҳии мардум ба назар мерасад: сурудҳои халқӣ, зарбулмасалу мақолҳои манзум, ҷистон ва дostonҳои халқӣ бо вазни ҳиҷо гуфта шудаанд. Дар адабиёти китобӣ дар ҳамин давра вазни арӯзӣ роиҷ гардидааст. Шоирони мутааххир шеърҳои сурудҳои бачагоноро низ асосан дар вазни ҳиҷоӣ мегӯянд.

Шеърҳои ҳиҷоӣ, маъмулан, ҳадди ақал 3 ва ҳадди ақсар 13 ҳиҷоӣ мебошанд. Вале беш аз ҳама шеърҳои 7 ҳиҷоӣ маъмул шудааст. Дар бораи умумият ва тафовути вазни ҳиҷоӣ аз вазни арӯзӣ дар фасли тақтеъ боз баҳс хоҳад шуд.

ШЕЪРИ АРӢЗӢ

Ин навъи шеър аз пурқорбурдатарин вазн дар шеъри тоҷикӣ мебошад.

Ҳам дар шеъри ҳиҷоӣ ва ҳам дар шеъри арӯзӣ ҳиҷо ҳамчун андозаи вазн шинохта мешавад, аммо эътибораш яқсон нест: дар вазни ҳиҷоӣ фақат баробарии миқдори ҳиҷоҳо дар мисроъҳо ба эътибор гирифта мешавад. Яъне, сохти шеъри ҳиҷоӣ ба миқдори ҳиҷоҳо асос ёфтааст. Дар вазни арӯзӣ илова бар теъдоди ҳиҷоҳо сифати кӯтоҳию дарозии онҳо низ ба эътибор гирифта мешавад.

Шеърҳои арӯзӣ дар таърихи адабиёти мо собиқаи қадимӣ доранд. Вазни арӯзӣ аз оғоз то имрӯз аз серистеъмолтарин вазни шеърӣ мебошад.

Ба намунаҳои зерини шеъри дар қолаби вазни арӯзӣ эҷодшуда таваҷҷуҳ мекунем:

Зулф ошуфтаву хайқардаву хандонлабу маст,
Пираҳанчоку ғазалхону суроҳӣ дар даст.
Наргисаш арбадаҷӯю лабаш афсӯскунон,
Нимашаб дӯш ба болини ман омад, бинишаст.

Сар фарогӯши ман оварду ба овози ҳазин
Гуфт: «Эй ошики деринаи ман, хобат ҳаст?»...

Хоча Ҳофиз

То ман зи ту, эй чархи фалак, ком нагирам,
Аз сӯхтану сохтан ором нагирам.
Бас бо дили рӯшан бифирӯзам дили шабҳо,
То домани субҳе зи пайи шом нагирам.
Гӯянд ба навъе гузарад умри дурӯза,
Умре, ки ба навъе гузарад, ном нагирам...

Устод Лоиқ

Баъзан, дар назари аввал, ба мушоҳида мерасад, ки адади ҳичоҳо дар ду мисраи шеърҳои ба авзони арӯзӣ гуфташуда баробар нестанд, вале дар асл чунин набояд бошад. Баробарии ҳичоҳо дар шеъри арӯзӣ ҳатмӣ аст. Агар ҳамин ҳолат пеш ояд, бо таваҷҷуҳ ба фасли ихтиёротӣ шоирӣ, ки баъдтар меояд, чунин ихтилофот баргараф карда мешаванд.

ШЕЪРИ НИМОЙ

Дар вазни нимой, ё худ арӯзи озод низ вазни арӯзӣ вучуд дорад, аммо теъдоди ҳичоҳо дар мисроҳои шеъри нимой мумкин аст, ба ҳам баробар набошанд.

Шеъри нимоиро ҳам метавон ба мисли шеъри арӯзӣ тақтеъ кард, тафовут дар он зоҳир мешавад, ки дар ин навъ шеър мисроҳо дар қиёс ба шеъри арӯзӣ комил нестанд, балки мешикананд. Мумкин аст, ки як мисро комил ва мисраи дигар танҳо аз як руқн ё аз он зиёдтар иборат бошад ва ё баръакс.

Ба намунаҳои зайл диққат диҳед:

Нигоҳи оина мегуфт:

Ба ман чу менигарӣ, аз чӣ рӯй мегирӣ?

Баромад аз дилам оҳе,

Ки рӯйи рӯшани ӯ тира шуд, муқаддар шуд.
Ба дасти хеш сутурдам зи рӯйи оина оҳ,
Нигоҳи оина хандид!
Сайид Алӣ Мусавии Гарморудӣ

Эй табиат!
Рӯзи дафнам
Боз як он зиндаам кун,
То бидонам дӯстонам дар чӣ ҳоланд,
То бигӯям дар азои ман наноланд.
Як назар то бинам аз аъдои ман
Кист дар худ шодмон аз мурдани аъзои ман.
Бингарам: аз душманонам
Кист хозир дар сари тобуту мегиряд зи шодӣ.
Заҳрханде баҳри ӯ тақдим созам
В-аз сари тобути худ дураш биро нам...
Бори дигар бингарам бар чашми ёрам,
Пас равам осуда бар кунчи мазорам...
Устод Лоиқ

ВОҲИДИ ШЕЪР ВА ВАЗН

Воҳиди шеъри суннатии мо байт аст. Қонуниятҳои жанрии баъзе навъҳои шеърӣ, аз ҷумла масамматро ба назар гирифта, баъзан бандро ҳам ҳамчун воҳиди шеър доништаанд³. Воҳиди шеър дар шеърҳои, ки ба арӯзи озод гуфта шудаанд, мисроҳо ба назар гирифта мешавад.

Воҳиди вазн ҳам дар шеърҳои суннатӣ ва ҳам дар ашъоре, ки дар қолаби арӯзи озод суруда шудаанд, ҳичо мебошад.

Пурсиш ва супориш:

1. Мафҳумҳои шеър ва вазн байни ҳам чӣ иртиботе доранд?

2. Дар бораи пайванди шеър бо вазн маълумот диҳед.

³ Дар ин хусус нигаред ба: Мусулмониён Р. Назарияи адабиёт. Душанбе: Маориф, 1990. – 334 сах. С. 234-235.

3. Вазн чист?
4. Таърифи вазро азёд кунед.
5. Таҳти мафҳуми “муסיкии шеър” чиро мефаҳмед?
6. Дар бораи аҳамияти вазни шеър маълумот диҳед.
7. Дар шеъри тоҷикӣ ба чанд навъи вазн дучор шудан мумкин аст? Онҳоро номбар кунед.
8. Дар бораи шеъри ҳичоӣ маълумот диҳед ва намунае аз онро кироат кунед.
9. Дар бораи шеъри арӯзӣ маълумот диҳед ва намунае аз онро кироат кунед.
10. Дар бораи шеъри нимой маълумот диҳед ва намунае аз онро кироат кунед.
11. Дар бораи шеъри сапед чӣ медонед? Оё ин навъи шеър дар адабиёти муосири тоҷик намуна дорад?
12. Дар кадом навъҳои шеърӣ ҳичо ҳамчун андозаи вазн шинохта мешавад?
13. Оё эътибори ҳичо дар вазни ҳичоӣ ва арӯзӣ яқсон аст?
14. Кадом навъи вазн дар таърихи адабиёти форсу тоҷик собиқаи қадимӣ дошта, аз серистеъмолтарин вазни шеърӣ маҳсуб мешавад?
15. Воҳиди шеър ва вазн кадомҳоянд?
16. Дар бораи умумият ва тафовути вазни ҳичоӣ аз вазни арӯзӣ маълумот диҳед.
17. Дар бораи яке аз навъҳои вазн ба таври хаттӣ мухтасар маълумот диҳед.

АСОСҲОИ АРҶЗИ ТАЪЛИМӢ

Арӯзи форсии тоҷикӣ ва авзони мутааддиди он аз такрори муназзами ҳичоҳои кӯтоҳу дароз дар як мисроъ ва такрори айни ҳамон ҳичоҳо дар мисраи баъдӣ асос ёфтааст.

Чунонки зикр шуд, воҳиди шеъри суннатии мо, ки дар пояи авзони арӯзӣ бунёд шудааст, байт мебошад. Бинобар ҳамин, дар арӯзи таълимӣ байтро ҳамчун меъёри асосии

муайян кардани вазни шеър қабул кардаем. Байт аз ду мисроъ, мисроъ аз калимот, калимаҳо аз ҳичоҳо ва ҳичоҳо аз ҳарфҳо таркиб ёфтаанд.

ҲАРФҲОИ АЛИФБОИ ТОҶИКӢ

Алифбои тоҷикӣ аз 35 ҳарф таркиб ёфтааст: а, б, в, г, Ғ, д, е, ё, ж, з, и, й, й, к, қ, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ў, ф, х, ҳ, ч, ҷ, ш, ъ, э, ю, я.

Ҳарфҳо ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд: ҳарфҳои ҳамсадо, садонок ва ётбарсарҳо. Садонокҳо, дар навбати худ, боз ба ду даста тақсим мешаванд:

1. Садонокҳои кӯтоҳ: а, и, у;
2. Садонокҳои дароз: о, ў, э (ӣ).

ҲИҶОҲОИ АРҶЗИ

Ҳарфҳо хурдтарин воҳиди забоние ҳастанд, ки дигар ба ҷузъҳо тақсим намешаванд, аммо аз таркиби онҳо воҳиди забонии бузургтаре бо номи ҳичо ба вучуд меояд.

Ҳичоҳо дар забони тоҷикӣ метавонанд, ки аз як садонокҳои ҷудогона ва ё як садонокҳои як ҳамсадо, як садонокҳои ду ҳамсадо, як садонокҳои се ҳамсадо ташкил бишаванд. Микдори ҳичо ба микдори садонок бастагӣ дорад.

Бояд таваҷҷуҳ дошт, ки ҳичоҳои арӯзӣ аз ҳичоҳои забонӣ фарқ доранд. Агар дар муайян кардани ҳичоҳои забонӣ калима дар шакли воҳид ба назар гирифта шавад, дар ҳичоӣ арӯзӣ ин тавр нест, балки калимаҳои як мисроъ дар пайванди занҷирай ва тарзи талаффуз ба эътибор гирифта мешаванд.

Ҳичоҳо ба навъҳо тақсим мешаванд.

АНВОИ ҲИҶО

Ҳичоҳои арӯзӣ аз нигоҳи микдор ба се навъ ҷудо мешаванд: кӯтоҳ, дароз ва кашида.

а) Ҳичоҳои кӯтоҳ дар забони тоҷикӣ дар ду шакли зайл воমেҳӯранд:

1. Ҳичоҳое, ки аз як ҳамсадо ва як садоноки кӯтоҳ таркиб ёфтаанд, ба мисли «ба», «би», «бу» дар калимаҳои «бародар», «биёр», «бузург» ва ғайра;

2. Ҳичоҳое, ки танҳо аз як садоноки кӯтоҳ иборатанд, ба монанди «а», «и», «у» дар калимаҳои «агар», «умед», «имом» ва ғайра.

Нишонаи арӯзии ҳичоҳои кӯтоҳ аломати «V» буда, ҳар ҷой, ки дар муайян кардани вазни шеър ба ҳичои кӯтоҳ рӯ ба рӯ шавем, онро бо ҳамин аломат мушахас мекунем.

Бояд ба назар гирифт, ки бо таваҷҷуҳ ба тарзи талаффуз ва оҳанг, ки аз талаботи баъзе авзон бармеояд, ҳичоҳои кӯтохро ҳамчун дароз ба шумор овардан ҳам мумкин аст. Дар ин бора боз таваққуф мешавад.

б) Ҳичои дароз ҷаҳор шакл дошта, суратҳои зайлро дарост:

1. Ҳичоҳое, ки аз як ҳамсадо ва як садоноки дароз таркиб ёфтаанд, ба мисли «мо» ва «сӯ» дар калимаҳои «модар» ва «сӯзан» ва вожаи «сӣ», ки худ аз як ҳичои дароз иборат аст.

2. Ҳичоҳое, ки аз ду ҳамсадо ва як садоноки кӯтоҳ дар байн таркиб ёфтаанд, ба мисли ҳичоҳои аввали калимаҳои «дарбанд», «бирён», «бутпараст».

3. Ҳичоҳое, ки аз як садоноки кӯтоҳ ва як ҳамсадо таркиб ёфтаанд, ба монанди пешоянди «аз» ва ҳичои аввали калимаҳои «инсон», «уқоб», «абҳар» ва ғайра.

4. Ҳичоҳое, ки танҳо аз як садоноки дароз иборатанд, ба мисли ҳичоҳои аввали калимаҳои «омад», «ӯ», «имо», «имон»...

Нишонаи арӯзии ҳичоҳои дароз аломати «—» мебошад.

в) Ҳичои кашада ё якунимҳичой, ки ба шаклҳои зерин дучор мешавад:

1. Ҳичоҳое, ки аз ду ҳамсадо ва як садоноки дароз дар байн таркиб ёфтаанд, ба мисли «кор», «мӯр», «зӯр», «шпир», «дур».

2. Ҳичоҳое, ки аз се ҳамсадо ва як садоноки кӯтоҳ таркиб ёфтаанд, ба монанди «шаст», «бикр», «шуст», «мурд».

3. Ҳичоҳое, ки аз се ҳамсадо ва як садоноки дароз иборатанд, ба мисли «дӯст», «бофт», «тофт», «кӯфт».

Ҳичои кашада аз назари миқдор ба як ҳичои дароз ва як ҳичои кӯтоҳ баробар буда, дар рукнҳои аввал ва миёна бо нишонаи арӯзии «- V» ишора карда мешавад. Вале ҳичои кашада, агар дар ҳичои охири мисроъ ва дар охири ҳар пора аз як мисроъ дар авзони даврӣ биёяд, баробар ба як ҳичои дароз буда, бо аломати «-» ишора карда мешавад ва ҳамчун як ҳичои дароз ба ҳисоб меояд.

Агар анвои ҳичоҳои арӯзиро бо таваҷҷуҳ ба шумора, таркиби ҳамсадою садонок, мисол, навъ ва нишонаи арӯзии ҳичо дар шакли ҷадвал нишон бидиҳем, сурати зайл ба даст меояд:

Р/т	Таркиби ҳамсадо (х) ва садонок (с)	Мисол	Навъи ҳичо	Нишонаи арӯзӣ
1	х + садоноки кӯтоҳ (ск)	ба, би, бу	кӯтоҳ	V
2	танҳо ск	а-гар, у-мед, и-мом	кӯтоҳ	V
3	х + садоноки дароз (сд)	мо, су, сӣ	дароз	-
4	х + ск + х	дар, бар, бут	дароз	-
5	с + х	аз, ин, уқ, аб	дароз	-
6	танҳо сд	о-мад, у, и-мон	дароз	-
7	х + сд + х	зӯр, кор, пор	кашида	- V
8	х + ск + х + х	шаст, бикр, шуст	кашида	- V
9	х + сд + х + х	дӯст, бофт, тофт	кашида	- V

Ҳамин тавр, дар арӯзи таълимӣ нух шакли ҳичо дорем, ки дар маҷмӯъ ба се навъ чудо мешаванд:

1. Кӯтоҳ (ҳичоҳои шумораи як ва ду):

2. Дароз (ҳичоҳои шумораи се, чор, панҷ, шаш);
3. Кашида (ҳичоҳои шумораи ҳафт, ҳашт, нух).

Таъкид: Дар арӯзи суннатӣ ҳичои кашида дар охири мисроъ бо нишонаи “~” ишора мешавад, вале дар арӯзи таълимӣ чунин нест, балки дар поёни мисроъ фақат як навъ ҳичо дорем, ки он ҳам дароз аст. Бо нишонаи “~” мушаххас кардани ҳичои кашида ба шеър ва табиати арӯзии он ҳеч тағйире ворид намекунад, ба чуз он ки номи рӯкн дигар мешавад ва он ҳам дорои ҳеч гуна нуктаи арӯзӣ ва балоғӣ нест.

Пурсиш ва супориш:

1. Дар бораи алифбои тоҷикӣ, тартибу таркиб ва вижагиҳои овоии ҳарфҳои кириллии тоҷикӣ маълумот диҳед.
2. Оид ба умумият ва тафовути ҳичоҳои забонӣ аз ҳичоҳои арӯзӣ маълумот диҳед.
3. Ҳичоҳои арӯзӣ аз нигоҳи миқдор ба чанд навъ чудо мешаванд? Онҳоро номбар кунед.
4. Ҳичоҳои арӯзии кӯтоҳ, дароз ва кашидаро бо мисолҳо бинависед.
5. Нишонаҳои арӯзии ҳичоҳои кӯтоҳ, дароз ва кашидаро бинависед.
6. Дар кадом ҳолат ҳичоҳои кӯтоҳро ҳамчун дароз ба шумор овардан мумкин аст?
7. Ҳичоҳои кашида аз назари миқдор ба чанд ҳичо баробаранд?
8. Нишонаи арӯзии ҳичоҳои кашида дар рӯкнҳои аввал ва миёна ба чӣ қарор аст? Дар рӯкни охир чӣ?
9. Ҳичои кашида агар дар авзони даврӣ дар охири ҳар пора аз як мисроъ биёяд, бо кадом нишонаи арӯзӣ ишора карда мешавад?
10. Дар арӯзи таълимӣ чанд шакли ҳичо мавҷуд аст? Онҳоро бо мисолҳои бинависед.

ИМЛОИ АРҶЗӢ Ӣ ОВОНАВИСӢ (ТРАНСКРИПСИЯ)

Имлои арӯзӣ Ӣ овозависӣ навиштани байт бо хаттест, ки метавон бо он сифати ҳичоҳоро ба осонӣ муайян кард. Имлои арӯзӣ ниғориши дақиқи ҳичоҳоро меҳоҳад. Барои ин қор ақсар аз хатти лотинӣ истифода мебаранд, вале мо ба хотири ба ҳама дастрас будан аз хатти расмӣ кунуниамон, яъне кириллии тоҷикӣ истифода мекунем. Дар ҳолати дар имлои арӯзӣ аз хатти кириллии тоҷикӣ истифода кардан тавачҷух ба нуқоти зайл хатмӣ мебошад:

1. Дар имлои арӯзӣ ба талаффузи калимаҳои ҳар як мисраи байт дар алоқамандӣ диққат дода мешавад. Ба ибораи дигар, дар имлои арӯзӣ, ба қавли қудамо, ба ҳуруфи малфуз тавачҷух мешавад, на мактуб.
2. Ҳарфҳои ба истилоҳ Ӣтбарсари алифбои тоҷикиро ба шаклҳои «йа», «йо», «йу» ва «йе» менависем ва ҳамчун як ҳичои воҳид ба ҳисоб меғирем.
3. Садонокҳои табиатан дарозро, ки дар хатти кириллии тоҷикӣ сурати навиштори махсус надоранд, бо нишонаи аломати мад (~) дар болояшон мушаххас мекунем. Масалан, калимаҳои «самурӣ», «суда», «шира» ва «хирадил» ба таври «са – му – рӣ», «су – да», «ши – ра», «хи – ра – дил» овозависӣ мешаванд ва ба тартиби мазбур дар болои ҳичоҳои табиатан дарози “му”, “су”, “ши” нишонаи мазкур гузошта мешавад.
- Ба қисми дуоими ҳичоҳои шакли ҳафт, ки дар қадвал нишон дода шудааст, бо тавачҷух ба маҳраҷи талаффуз як садонокӣ кӯтоҳ илова мекунем ва онро дар қавсайн меғирем. Масалан, калимаи «зӯр» дар шакли «зӯ – р(у)» овозависӣ мешавад, аммо дар сурати ба шакли «зӯр омад он...» ва Ӣ ҳолати монанд ба он истифода шудан, чунин қоида Ӣтибор надорад. Балки ҳарфи «р» бо садонокӣ «о» пайваст мешавад ва дар шакли «зӯ – ро – ма – дон» овозависӣ мешавад.

Бо таваҷҷуҳ ба нукоти мазбур (яъне, қоидаҳои имлои арӯзӣ) ҳамаи калимаҳои ҳар ду мисроъро ба ҳиҷои арӯзӣ чудо мекунем ва овонависи пурраи байтро **хатти арӯзӣ** мегӯем.

Ҳамин тавр, дар навбати аввал (ва то малакаи лозим ҳосил кардан дар шинохти авзон аз роҳи шунидан), агар дар таъйини сифати кӯтоҳию дарозии ҳиҷоҳо шубҳае ба миён ояд, онро ба хатти арӯзӣ менависем. Хатти арӯзӣ шинохти ҳиҷоҳоро осон мегардонад.

Барои намуна байти аввали нахустғазали девони Ҳоҷа Ҳофизро овонависӣ мекунем, то ҳиҷоҳои кӯтоҳу дароз таъйин гардад:

А – ло – ё – ай – йу – ҳас – со – қӣ – а – дир – қаъ –
сан – ва – но – вил – ҳо,

V --- V --- V --- V ---

Ки – иш – қо – сон – на – му – дав – вал – ва – ле – аф –
то – д(у) – муш – кил – ҳо.

V --- V --- V --- V ---

Тамрин:

Байтҳои зеринро бо таваҷҷуҳ ба маҳраҷи талаффуз ба ҳиҷоҳои арӯзӣ чудо кунед:

Куфр аст дар тариқати мо кина доштан,
Оини мост сина чу оина доштан.

Толиби Омулӣ

Биҳишт он ҷост, к-озоре набошад,
Касеро бо касе коре набошад.

Мир Садрулислом

3-он пеш, ки умрат ба сар ояд, ту дар он кӯш,
То мурдаи зинда шавӣ, эй зиндаи мурда!

Саной

Бар оби руҳат як гули сероб наёяд,
Он-ч аз лабат ояд, зи майи ноб наёяд.
Аз дил нагушояд гираҳе гиряам, оре,
Мотам чу бувад сахт, ба чашм об наёяд.

Амир Хусрави Дехлавӣ

Чавониро ба хоб акнун тавон дид,
Ки тан бехоб гашт аз нотавонӣ

Авҳади Мароғай

Пурсиш ва сунориш:

1. Имлои арӯзӣ ё овонависи чист?
2. Дар ҳолати дар имлои арӯзӣ аз хатти кириллии тоҷикӣ истифода кардан таваҷҷуҳ ба чанд нукта ҳатмӣ мебошад. Ҳар кадоми онҳоро номбар кунед ва бинависед.
3. Хатти арӯзӣ чист?
5. Байтеро интиҳоб ва ҳар ду мисраи онро ба ҳиҷоҳои арӯзӣ чудо кунед. Сифати кӯтоҳию дарозии ҳиҷоҳои ҳосилшударо муайян намоед.

ТАҚТЕЪ

Баъд аз омӯзиши дурусти имлои арӯзӣ ё овонависи **тақтеъ** баҳси асосии арӯзи таълимӣ ба ҳисоб меравад. Бинобар ҳамин, бояд ба омӯзиши он таваҷҷуҳ ва диққати зиёд ба харҷ бидиҳем. Ҳама гуна мулоҳизоте, ки баъд аз баёни қоида ва усули тақтеъ матраҳ карда мешавад, ба навъе ёрдам дар шинохти комил ва дурусти тақтеъ аст.

Тақтеъ дар луғат ба маънии китъа-китъа, пора-пора кардан аст. Дар истилоҳи илми арӯз китъа-китъа кардани шеър аст ба ҳиҷоҳои кӯтоҳу дароз ва чудо кардан ба рукнҳо.

Маълум мешавад, ки тақтеъ ду марҳаларо дар бар мегирад: марҳилаи якум китъа-китъа кардани шеър аст ба ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳ ва дар марҳилаи дуюм тақсим кардани он ҳиҷоҳо ба рукнҳо.

ТАКТЕЪИ ХИЧОЙ

Тактеъи хичой ҳамон бахш кардани калимаҳои шеър ба ҳичоҳо мебошад, ки бо усули он дар бахши имлои арӯзӣ ё овонависӣ ошно шудем. Аммо барои тактеъ кардани шеър ба ҳичоҳо бояд ба нуқоти зайл тавачҷух бишавад, ки онҳоро, дар маҷмӯъ, қоидаҳои тактеъ меномем:

1. Дар тактеъи шеър ба ҳичоҳо тамоми калимаҳои мисроъ дар алоқамандӣ ба ҳамдигар ба назар гирифта мешаванд. Ин ҷо тавачҷух ба оҳанги шеър, яъне тарзи талаффуз ва фарқи ҳичоҳои арӯзӣ аз забони муҳим мебошад.

2. Ҳамсадои «н» дар ҳичоҳои навъи «кон», «хун», «чин», ки баъд аз садонокҳои дароз меояд, агар ба ҳичоҳои аввали калимаи баъдӣ, ки бо садонок оғоз шуда бошад, васл нашавад, ҳазф мешавад. Яъне, чунин ҳичоҳо ҳамчун ҳичоҳои дароз ба ҳисоб меоянд, на чун ҳичоҳои кашида. Аммо агар ин ҳамсадо, масалан дар шакли «дӯстон омада имрӯз» омада бошад, он гоҳ аз тактеъ соқит нест. Балки ба ҳичо баъдӣ васл мешавад, ба ин шакл «дӯ – с(у) – то – но...», ки нишонаи арӯзиаш фобилотун (– V – –) мешавад.

Аз ҳамин сабаб, дар арӯзи суннатӣ ҳарфи «нун»-ро аз тактеъ соқит меҳисобиданд.

3. Дар охири мисроъ ҳама гуна ҳичо: хоҳ кӯтоҳ, хоҳ дароз ва хоҳ кашида ҳамчун ҳичои дароз ба ҳисоб меояд.

4. Ҳеч вақт дар вазни шеъри форсии тоҷикӣ се ҳичои кӯтоҳ паси ҳам намеоянд ва се ҳарфи ҳамсадо ба ҳам чамъ намешаванд.

5. Агар дар миёни мисроъ пас аз садонокҳои дароз ду ҳамсадо пай дар пай оянд, ҳамчун «корд», «гӯшт», «хост», дар ин маврид ҳамсадои дуюм аз тактеъ соқит мешавад. Дар сурати ба садоноки калимаи баъдӣ ҷазб шудан ҳамсадои дуюм низ эътибор пайдо мекунад, яъне ба ҳичо баъдӣ мекӯчад.

6. Калимаҳои «ки» ва «чи» ҳамчун ҳичои кӯтоҳ ба ҳисоб меоянд.

7. Агар калимае дар шеър бо ҳарфи ҳамсадо ба охир расиду ҳарфи аввали калимаи баъд аз он меомада садонок бошад, дар ин ҳолат аксар ҳарфи ҳамсадо бо садонок қамроҳ шуда як ҳичоро ташкил медиҳад.

Ҳолатҳое ҳам пеш омаданашон мумкин аст, ки ҳарфи ҳамсадо бо садоноки баъдӣ васл нашуда, дар ҷойи худаш боқӣ мемонад. Масалан, чунин ҳолат дар рукни панҷуми байти зерини устод Рӯдакӣ мушоҳида мешавад:

Хештандор бошу бепархош,
Ҳеч касро мабош ошику ғош!

– V – – / V – V – / – –
– V – – / V – V – / V V –

Ниҳоят ба маврид аст, бори дигар таъкид бишавад, ки дар тактеъи шеър ба ҳичо бояд талаффузи ҳичо ба сурате, ки шунида мешавад, мавриди таҷзия ва тафқиқ қарор бигирад, на дар шакли навишти имлоӣ. Масалан, байти

Бишнаваз аз най чун ҳикоят мекунад
В-аз ҷудоихо шикоят мекунад.

ба сурати

Бишнавазнай чунҳикоят мекунад
В-азҷудой хошикоят мекунад.

талаффуз мешавад.

Ҳамин байтро бо тавачҷух ба матолиби мазкур ва қавоиди мазкур тактеъи хичой кунем, шакли зерин ба даст меояд:

– V – – – V – – – V –
– V – – – V – – – V –

ТАКТЕЪ БА АРКОН⁴

Пас аз тактеъи хичой ҳичоҳои бадастомадаро ба сурате, ки тартиби онҳо муайян бишавад, ба порчаҳои

⁴ Аркон чамъи «рукн» аст; ба ҷойи он «ачзоъ», «усул», «афъилу тафъил» ва «поя» низ мегӯянд.

аксар чаҳорҳичой ва сеҳичой ё сеҳичой ва чаҳорҳичой, ё худ ба ҳар навъе, ки аз табақабандии онҳо назми хоссе падида ояд, чудо мекунем ва ҳар кадом аз порчаҳои чудокардамонро бо аломати «/» мушаххас мекунем. Масалан, ҳамон байти Мавлавиро, ки дар боло тақтеъи ҳичой кардем, ба ду порчаи чаҳорҳичой ва як сеҳичой чудо кардан дуруст аст, ба ин шакл:

– V – – / – V – – / – V –

– V – – / – V – – / – V –

Ҳамин гуна пораҳои тараннумиеро, ки паси ҳам такрор шуда омадаанд, рукн меномем.

Ҳамин тавр, ин мабҳасро чамъбааст бикунем, ба тақтеъ чунин таъриф додан мумкин аст: ба порчаҳои тараннумӣ ё рукнҳо чудо кардани шеърро тақтеъ меномем.

ТАРИҚИ ХОНДАНИ РУКНҲО

Дар арӯзи суннатӣ барои хондан ё андоза кардани маҷмӯи рукнҳои мисроъ, бо тавачҷуҳ ба шеваи илми сарф, ба қолиб ё формулаи “ف” (фо), “ع” (ъайн) ва “ل” (лом) месанҷиданд ва назму тартиби ҳар вазро бо такрори қолабҳое, ки аз ин формула бармеояд, нишон медоданд.

Масалан, рукнеро, ки аз як ҳичой кӯтоҳу се дароз иборат аст (V – – –), мафъълун, рукни дорои як ҳичой кӯтоҳу ду ҳичой дароз (V – –)-ро фаъълун, рукни дорои як ҳичой кӯтоҳу як дароз (V –)-ро фаъал мехонданд.

Баъзе аз донишмандони арӯз шеваҳои дигари хондани рукнҳоро ҳам пешниҳод кардаанд, ба мисли «та – тан – тан – тан» ё «да – дам – дам – дам» ва ё «ла – лай – лай – лай» – ро ба ҷои мафъълун (V – – –), «тан – та – тан – тан» ё «дам – да – дам – дам» ва ё «лай – ла – лай – лай»-ро ба ҷои фъилотун (– V – –) ва ғайра.

Носири Хусрав таркиби тақлидии “таҳтоку танин танин танан тақ”-ро ба ҷойи мафъълун мафъълун фаъълун (– – V / V – V – / V – –) истифода кардааст.

Ҳамаи инҳо танҳо аҳамияти таҳқиқӣ доранду бас, ба арӯз ва моҳияти он таъсир надоранд. Бинобар ҳамин, мо дар арӯзи таълимӣ ба хоҳири ошноӣ ва унс пайдо кардан бо арӯзи суннатӣ ва қоидаҳои он, ки омӯзиши вазни шеърро барои донишҷӯёни факултетҳои филологии донишгоҳҳо ва муҳаққиқони забон ва адабиёти тоҷикӣ ҳатмӣ медонем, барои хондани рукнҳо аз ҳамон қолиб ё формулае истифода мекунем, ки дар арӯзи суннатӣ роиҷ будааст.

Адади рукнҳои арӯзӣ зиёд аст, вале дар арӯзи таълимӣ ба машхуртарини онҳо ишора хоҳем кард. Фасли баъдӣ ба ҳамин масъала ихтисос дорад.

Тамрин:

Байтҳои зеринро ба ҳичоҳои арӯзӣ чудо ва тақтеъ ба аркон кунед:

Най бигӯяд шикваи ҳичрону бас,
Не, ки гӯяд қиссаҳо аз баҳри кас.

Халифа Иброҳим

Ишқ гунҷад дар дили тангу нагунҷад дар ҷаҳон
В-ин суҳан дар дил нагунҷад ақли дурандешро.

Амир Хусрави Дехлавӣ

Сари кӯи ёр, Хизрӣ, ба ҳарими Каъба монад,
Ки ба ҳар тараф ниҳӣ рӯ, битавон намоз кардан.

Мавлоно Хизрии Қазвинӣ

То маст набошӣ, набарӣ бори ғами ишқ,
Оре, шутури маст кашад бори гаронро.

Саъдии Шерозӣ

Дашноми халкро надихам ҷуз дуъо ҷавоб,
Абрам, ки талх гиряму ширин иваз диҳам.

Толиби Омулӣ

Пурсиш ва супориш:

1. Тактеъ дар луғат ба чӣ маънӣ меояд?
2. Маънии истилоҳии тактеъро баён кунед. Тактеъ чист?
3. Қоидаҳои тактеъро бинависед.
4. Байтеро тактеи ҳичоӣ кунед ва ҳичоҳои бадастомадаро ба порчаҳои тараннумӣ чудо намоед.
5. Рукн чист?
6. Барои хондани рукнҳо аз кадом қолиб ё формулаҳои истифода мебарем?

РУКНҲОИ МАШҲУРИ АРҶЗӢ⁵

Рукнҳои зерин аз машхуртарин ва серистеъмолтарин аркони арҷзианд, ки аз рӯи миқдори ҳичоҳояшон ба панҷ гурӯҳ: якҳичоӣ, духичоӣ, сеҳичоӣ, чаҳорҳичоӣ ва панҷҳичоӣ тақсим шуданашон мумкин аст:

Гурӯҳи аввал: фаъ –

Гурӯҳи дуом: а) фаъал V –

б) фаълун – –

Гурӯҳи сеюм: а) фаъилун VV –

б) фoъилун – V –

в) фаъулун V – –

г) мафъулун – – –

ғ) мафъулу – – V

Гурӯҳи чаҳорум: а) фoъилотун – V – –

б) фoъилоту – V – V

в) фаъилотун V V – –

г) фаъилоту V V – V

ғ) мафoъйлун V – – –

д) мафoъйлу V – – V

е) мафoъилун V – V –

ё) мустафъилун – – V –

⁵ Рукнҳои машхури арҷзи мувофиқи дастабандии Сируси Шамисо нақл шудаанд. Ниг. ба: Дуктур Сируси Шамисо. Ошноӣ бо арҷз ва қофия. – Техрон, 1387. – 126 сах. – С. 25. Аз ин баъд: Ошноӣ бо арҷз ва қофия.

ж) Мустафъилу – – V V

з) муфтаъилун – V V –

Гурӯҳи панҷум: а) мустафъилотун – – V – –

б) мутафoъилун V V – V –

Ин рукнҳо, дар навбати худ, аз нигоҳи мавқеи истифодаашон дар мисроъ ба се даста тақсим мешаванд:

1. Рукнҳое, ки танҳо дар охири мисроъ меоянд: фаъ ва фаъал.

2. Рукнҳое, ки ҳаргиз дар охири мисроъ намеоянд: тамоми рукнҳое, ки бо ҳичоӣ кӯтоҳ ба охир мерасанд, ба ҳамин даста дохил мешаванд. Чунонки зикр шуд, ҳичоӣ охири мисроъ ҳамеша дароз ба ҳисоб меояд.

3. Аркони боқимонда, ки миқдорашон сиздаҳто, умумистеъмоланд, яъне метавонанд, ки ҳам дар аввал, ҳам дар мобайн ва ҳам дар охири мисроъ корбаст шаванд.

Чунонки ба мушоҳида мерасад, рукнҳо маҷмӯаи ҳичоҳои кӯтоҳу дароз мебошанд. Дар ҳаҷз рукне беш аз ду ҳичоӣ кӯтоҳ паси ҳам қарор нигирифтааст.

Аз тақрори муназзами як рукн ва ё ба таври омехта омадани рукнҳо вазнҳо ба миён меоянд, ки аз лиҳози миқдор сершуморанд: дар шеърӣ форсии тоҷикӣ беш аз 300 вазн шинохта шудааст.

Ҳамин тавр, рукн нишондиҳандаи вазни шеър аст. Аҳамияти рукн аз он иборат аст, ки бо ёрдами он метавон вазни шеърро ба воситаи қолибҳои муайян, ё худ формулаҳо мушаххас кард ва хонд. Барои мисол, байти зерини шоири тоҷик Ховари Абдулҳайро аввал тактеъ карда, сонӣ вазнашро муайян мекунем:

Аз – ду – р (у) – ме – на – мо – йи – ву – мо – дар –

ка – но – ра – хо,

Чун – гул – да – ре – м (у) – чо – ма – йи – саб – зи –

на – зо – ра – хо.

Байтро бо хатти арӯзи навиштем, пас аз ин тактеи хичой мекунем ва хичохоро ба сурате, ки тартибе байни онҳо ба мушоҳида бирасад, ба рукнҳо чудо мекунем:

-- V / - V - V / V -- V / - V -

-- V / - V - V / V -- V / - V -

Рукнҳоро ба чузъҳои сеҳичой, чаҳорҳичой (ду бор) ва боз сеҳичой чудо кардем. Акнун бо мурочиат ба аркони машҳури арӯзи муодили он рукнҳоро пайдо мекунем ва ба ҷойи онҳо мегузorem, колиб ё формулаи зерин ба даст меояд:

мафъӯлу фоъилоту мафоъйлу фоъилун.

Вазни байти мазкур муайян шуд. Чун ин байт байти матлаъи ғазале аз шоир аст, мегӯем, ки он ғазал бар вазни «мафъӯлу фоъилоту мафоъйлу фоъилун» навишта шудааст.

Мисоли дигар, баъд аз тактеи байти зерини Ҳофиз метавон гуфт, ки вазни он «муфтаъилун мафоъилун» аст:

Мутриби хушнаво бигӯ, тоза ба тоза, нав ба нав,

Бодаи дилкушо бичӯ, тоза ба тоза, нав ба нав,

Ҳамин тавр, агар тартиби хичоҳои кӯтоҳу дароз ва рукнҳо тағйир ёбанд, оҳанги шеър низ тағйир меёбад ва вазн дигар мешавад. Вазн ва мусиқии шеър байни ҳам пайванди муҳкам доранд.

Пурсиш ва супориш:

1. Машҳуртарин ва серистеъмолтарин рукнҳои арӯзиро номбар кунед?

2. Рукнҳои машҳури арӯзиро ба чанд гурӯҳ чудо кардан мумкин аст? Онҳоро гурӯҳ ба гурӯҳ нависед.

3. Рукнҳои арӯзи аз нигоҳи мавқеи истифодаашон дар мисроъ ба чанд даста тақсим мешаванд? Ҳар кадомро ҷудогона номбар кунед?

4. Аз такрори муназзами як рукн ва ё ба таври омехта омадани рукнҳо чӣ хосил мешаванд?

5. Дар шеъри форсии тоҷикӣ беш аз чанд вазн шинохта шудааст?

6. Аҳамияти рукн аз чӣ қарор аст?

7. Байтеро тактеъ ва вазнашро муайян кунед?

8. Вазн ва мусиқии шеър байни ҳам чӣ пайванде доранд?

ИХТИЁРОТИ ШОИРӢ

Дар аксар шеърҳо баъд аз тактеи хичой ва тактеъ ба аркони вазни аслии шеър ба даст намеояд. Пас, чӣ бояд кард? Дар ин ҳолат барои дастёбӣ ба тактеи дуруст ва вазни асли тавачҷух ба ихтиёротии шоирӣ зарур ва ҳатмӣ мешавад. Ихтиёротии шоирӣ чист?

Ихтиёротии шоирӣ гуфта тағйиротеро меноманд, ки ҳар кадом ду сурати мумкин дошта, шоир ҳар кадомро, ки дар шеър истифода барад, шеър дуруст ва дар вазн ҳалале ворид нагардад. Яъне, истеъмоли ҳар ду шакл дуруст бошад.

Табиати забон ва тарзи шунидани шеър ба шоир чунин имконият медиҳад, ки баъзе тағйирот ва ихтилофотеро, ки дар поён бармешуморем, бе он ки дар вазн тағйире ворид шавад, истифода бакунад. Ихтиёротии роиҷ дар арӯзи тоҷикӣ (дар қиёс ба арӯзи араб) он қадар зиёд нест. Ихтиёроте, ки корбурди бештар доранд, инҳоянд:

1. Омадани як хичои кӯтоҳ ба ҷои як хичои дароз.

Чу сабза лаб ба ширу барф шустам,

Чу гул бо сабзаҳои нағз рустам.

Низомӣ

Вазни ин байт «мафоъйлу мафоъйлу фаъулун» (V - - - / V - - - / V - - -) буда, хичоҳои сеюм - («за»), ҳафтум - («ру») - и мисраи аввал ва хичои ҳафтум - («за») - и мисраи дуюм дар асл кӯтоҳ, вале ба ҷойи хичои дароз омадаанд.

Ин ҳолат дар шеъри форсии тоҷикӣ хеле зиёд вомехӯрад ва онро «қоидаи ишбоъ» ҳам мегӯянд, ба

маънии «сер гардонидан, пуру бисёр», яъне пурра ва дароз талаффуз кардани садоноки кӯтоҳ.

2. Омадани як ҳичои дароз ба ҷои як ҳичои кӯтоҳ.

Ёрӣ андар кас намебинем ёронро чӣ шуд?
Дӯстӣ кай охир омад, дӯстдоронро чӣ шуд?

Ҳофиз

Вазни ин байт «фоъилотун фоъилотун фоъилотун фоъилун» (- V --- / - V --- / - V --- / - V -) аст. Дар мисраи аввал ҳичои дуҷум («рӣ»), ки дароз аст, ба ҷойи як ҳичои кӯтоҳ омадааст.

Таъкид: Барои бохабар шудан аз ҳақиқати ҳолати мазкур байтро аввал ба хатти ниёкон навишта, сонӣ ба ҳичоҳо чудо мекунем:

يارى اندر كس نمى بينيم، ياران را چه شد
دوستى كى آخر آمد، دوست داران را چه شد؟!*

Дар вақти оғози мисраи якумро ба ҳичоҳо чудо кардан, дар ҳичои сеюм мушоҳида мекунем, ки мо на бо ҳарфи «й», балки бо ҳарфи «й» бармехурем, ки он бо ҳарфи «алиф» (садоноки кӯтоҳи «а» дар навишт ба хатти кунунии тоҷикӣ) якҷоя шуда ҳамроҳ бо ҳарфи «нун» як ҳичои дарозро ташкил медиҳад. Ба ин сурат: ёо – ри – йан – дар...

Дар байти зерин низ ҳичои дарози «рӯ» дар ҳичои аввали рукни дуҷуми мисраи якум ба ҷойи кӯтоҳ омадааст:

Чаҳон бар абрӯи ид аз ҳилол вусма кашид,
Ҳилоли ид бар абрӯи ёр бояд дид⁶.

Ҳофиз

3. Омадани фоъилотун (- V - -) ба ҷойи фаъилотун (V V - -). Шоир метавонад, ки ба ҷойи фаъилотун (V V - -) дар рукни аввали ҳар мисроъ фоъилотун (- V - -)

* Байтро худӣ донишҷӯён тақтеъ кунанд.

биёварад. Вале дар арӯзи форсии тоҷикӣ акси он дуруст нест:

Дӯш дидам, ки малоик дари майхона заданд,
Гили одам бисириштанду ба паймона заданд.

Ҳофиз

Ин байт ба таври зер тақтеъ мешавад:

- V --- / V V --- / V V --- / V V -
V V --- / V V --- / V V --- / V V -

Чунонки мебинем, дар рукни аввали мисраи аввал фоъилотун (- V - -) омадааст, ки муодили он дар рукни аввали мисраи сонӣ фаъилотун (V V - -) аст.

Мисоли дағар барои рукни аввали мисраи дуҷум:

Саҳарам давлати бедор ба болин омад,
Гуфт: Бархез, ки он Хусрави Ширин омад.

Ҳофиз

Тақтеъ ва рукнбандии ин байт чунин аст:

V V --- / V V --- / V V --- / ---
- V --- / V V --- / V V --- / ---

Ин ихтиёри шоирӣ дар рукнҳои ҳашв ва ҳашвайн ҳам истифода шуданаш мумкин аст. Масалан, дар мисраи сеюми шеърӣ зерин рукни фоъилотун (- V - -) ба ҷойи зиҳофи фаъилотун (V V - -) омадааст:

Чун сияхмори дусар бар сарат он гесуҳо,
Як сари дигари онҳост сари зонуҳо.
Аз чигарковӣ гули сунбули боғ оҳ кашид,
То ба гулзори рухат дид парешон мӯҳо.

Тақтеъ ва рукнбандии байт чунин аст:

- V --- / V V --- / V V --- / ---
- V --- / V V --- / V V --- / ---
- V --- / - V --- / V V --- / V V -
- V --- / V V --- / V V --- / ---

Инчунин, дар рукни охири мисраи сеюм ба қоидаи табдил рӯ ба рӯ ҳастем, ки мувофиқи он, ду ҳичои кӯто ба ҷойи як ҳичои дароз омадааст.

Дар байти зерин ҳам ихтиёри шоири мазкур ва ҳам қоидаи вобаста ба ҳарфи «й» (дар рукни дуюм) мушоҳида мешавад:

Шарари қоғазӣ, ороиши дуккон нақунӣ,
Сафҳа оташ назанӣ, фикри чароғон нақунӣ.

Бедил

Муайян кардани ихтиёрооти шоири мавҷуд дар байтро ба донишҷӯён волегузорем⁷.

4. Овардани як ҳичои дароз ба ҷойи ду ҳичои кӯто ки онро «қоидаи табдил» ҳам мегӯянд.

Зулф ошuftаву хайкардаву хандонлабу маст,
Пираҳанчоку ғазалхону суроҳӣ дар даст.

Ҳофиз

Тактеъи байт чунин аст:

- V -- / V V -- / V V -- / V V --

- V -- / V V -- / V V -- / --

Ҳичои аввали рукни охири мисраи дуюм дароз аст, дар сурате ки муодили он дар мисраи аввал ду ҳичои кӯто мебошад. Бояд тавачҷух дошт, ки дар сурати мазкур ба баробарии миқдори ҳичоҳо, ки яке аз шартҳои асосии арӯз маҳсуб мешавад, ҳалале ворид нагардидааст. Ба ин маънӣ, ки ҳар ҳичои кӯто мусовӣ бар нисфи ҳичои дароз аст.

Мисоли дигар:

Агар шароб хурӣ, чуръае фишон бар хок,
Аз он гуноҳ, ки нафъе расад ба ғайр, ҷӣ бок.

Ҳофиз

Ин ҷо низ шоҳиди мисол рукни охир аст⁸.
Ба қоидаи табдил дар истилоҳ «таскин» ҳам мегӯянд ва он ҷуз дар рукни аввал боқӣ дар ҳама рукнҳо

⁷ Вазни аслии байт чунин аст: фаъилотун фаъилотун фаъилотун фаъилун.

⁸ Таъйини вазни байт ва мушаххасоти он ба уҳдаи донишҷӯён волегузор мешавад.

нетифода шуданаш мумкин аст. Масалан, дар байти зерин ихтиёри мазкур дар охир ва оғози ду рукни мобайнӣ ба мушоҳида мерасад:

Эй беҳабар, бикӯш, ки соҳибхабар шавӣ,
То роҳрав набошӣ, кай роҳбар шавӣ?!

Ҳофиз

Вазни ин байт мафъӯлу фоъилоту мафоъилу фоъилун (- V / - V - V / V -- V / - V -) мебошад. Тактеъи ҳичоӣ, нишонгузори ҳичоҳо ва таъйини мавқеи ихтиёри мавҷуд дар байтро ба ихтиёри донишҷӯён ҳавола мекунем.

4. Овардани фаъал (V -) ба ҷойи фаълу (- V) ва баръакс. Ин амалро дар истилоҳ «қалб» мегӯянд, ки мурод аз он тағйири ҷойи ҳичоҳо мебошад:

Дӯш аз масҷид сӯи майхона омад пири мо,
Чист ёрони тариқат баъд аз ин тадбири мо?!

Ҳофиз

- V -- / -- V - / - V -- / - V -

- V -- / - V -- / - V -- / - V -

Вазни ин байт фоъилотун фоъилотун фоъилотун фоъилун аст, вале дар рукни дуюми мисраи аввал ба ҷойи фоъилотун (- V --) мустафъилун (- - V -) омадааст. Яъне, манзур ҳичоҳои шашуму ҳафтуми мисроҳо мебошанд, ки ба сурати акси ҳам қарор дошта, фаълу (- V) ба ҷойи фаъал (V) омадааст.

Мисоли дигар:

Киса ҳанӯз фарбеҳ аст, бо ту аз он кавидилам,
Чора ҷӣ, Ҳоқонӣ, агар киса расад ба лоғарӣ.

Ҳоқонӣ

Манзур аз ин байт рукни дуҷоми мисраи дуҷом аст
Муайян кардани вазн ва «қалб»-и онро ба донишҷӯё
вомегузорем⁹.

Ҳамин тавр, авзони тақтеъӣ ҳамеша авзони асли
нестанд. Бо тавачҷух ба ихтиёроти мазбур ва чанд қоида
ки дар фасли «Тақтеъи ҳичой» баршумурда шуд, авзони
тақтеъӣ ба вазнҳои асли бармегарданд.

Таъкид: Бояд дар хотир дошт, ки аз ду сурати
мумкини дар ихтиёроти шоирӣ шинохташаванда фақат
яке асл ва дигарӣ ҷоиз ба ҳисоб меояд.

Тамрин:

Байтҳои зеринро тақтеъ ва ихтиёроти шоирии мавҷӯ
дар онҳоро муайян кунед:

Кухан шуд қиссаи Мачнун, ҳадиси дарди ман бишнаи,
Ба ҳар афсона умри худ макун зоеъ, сухан бишнаи¹⁰.

Мавлоно Шарифи Табрези

Боадабро адаб сипоҳ бас аст,
Беадаб бо ҳазор кас танҳост.

Шаҳиди Балхи

Аз меҳри ӯ надорам бе ханда кому лаб,
То сарв сабз бошаду бор оварад пада.

Лоадри

Ишкро бо ҷӣ тавонам пардохт?
Ки фақат ишқ ҷавоби ишқ аст!

Фарзона

Ёд медорад, к-аз мо-т намеояд ёд,
Эй умеди ману аҳди ту саросар ҳама бод.

Асируддин Муҳаммади Ахсикатӣ

⁹ Вазни байт чунин аст: муфтаъилун мафъълун муфтаъилун мафъълун.

¹⁰ Тухфани сомӣ, 29.

Агар ояд зи дӯсте гунаҳе,
Ба гуноҳе набояд озурдан.
З-он ки наздики бихрадон батар аст
Афв нокардан аз гунаҳ кардан.

Хоҷа Рашидаддин Муҳаммади Ватвот

Обод кун аз нишот вайронаи умр,
Хуш кун зи тараб маҷлиси мағнаи умр.
Паймона зи бода пур кун, эй умри азиз,
З-он пеш, ки пур кунанд паймонаи умр.

Амир Хусрави Дехлавӣ

Умр гар хуш гузарад, зиндагии Хизр кам аст,
В-ар ба нохуш гузарад, ними нафас бисёр аст.

Ҳасанбеги Рафъ

Нома саҳл аст навиштан ба ту, лекин тарсам,
Ки ту он нома нахонӣ, ки дар ӯ номи ман аст.

Шайх Авҳадии Мароғай

Дилбарон, чони ман фидои шумо,
Сари ман бод хоки пойи шумо.
Ҳама даъвӣ ба хуни ман доред,
Ба ҷуз ин нест муддаои шумо.
Ҳаст ройи шумо ҷу куштани ман,
Ҷон фидо мекунам барои шумо.

Афзалбег

Фаришта ишқ надонад, ки чист, қисса махон,
Бихоҳ ҷоми шаробу ба хоки Одам рез.

Ҳофизии Шерозӣ

Даҳани хеш ба дашном маёло, зинҳор,
К-ин зари қалб ба ҳар кас, ки дихӣ, боз дихад.

Мирзо Соиб

Бар ин ситамкашида, ё Раб, ҷӣ санг меборад,
Ки дил шикастагию дида ранг меборад.

Бедил

Байти зеринро бо таваччуҳи махсус ба ҳичои дуҷоми
рукни шашум тақтеъ кунед ва тавзеҳ диҳед, ки бо чӣ
ходисаи арӯзӣ дучор шудаед:

Зи баъди мо на ғазал, не қасида мемонад,
Зи хомаҳо ду-се ашки чакида мемонад.

Бедил

Пурсиш ва сунориш:

1. Таҳти мафҳуми “ихтиёроти шоирӣ” чиро мефаҳмед?
2. Ихтиёроти шоирии роиҷ дар арӯзи форсии
тоҷикиро номбар кунед.
3. Ба ҳар кадом аз ихтиёроти шоирӣ аз ашъори
шоирони гузаштаву муосир намунаҳо пайдо кунед.
4. Ихтиёри шоирии мавҷуд дар як байтро ба таври
хаттӣ тавзеҳ бидиҳед.

Таъкид: Як намунаи таъйин ва тавзеҳи ихтиёри
шоирии мавҷуд дар як байт чунин аст:

1. Яқум, байти пайдо кардаамонро менависем:

Ҷаҳонпаноҳе, шохе ки мисли ӯ набувад

Зи иқтирони нучуму зи имтизочи каёно.

2. Байтро тақтеъ ва ба рукнҳо ҷудо мекунем:

V - V - / - - - / V - V - / V V -

V - V - / V V - - / V - V - / V V - -

3. Сеюм, ихтиёри шоирии мавҷуд дар байтро тавзеҳ
медихем, ба таври зайл:

Дар рукни дуҷоми ин байт ихтиёри шоирии “таскин”
ба назар мерасад. Ҳичои аввали рукни мавриди назар –
“хе” ҳичои дароз буда, ба ҷойи ду ҳичои кӯтоҳ омадааст.
Инчунин, дар байти мазкур як ихтиёри шоирии дигар ҳам
ҳузур дорад, ки аз нигоҳи корбаст дар шеър бисёр нодир
мебошад. Манзур рукни охири мисраи дувум мебошад, ки
дар охири он як ҳичои дароз илова бар қолаби асосӣ
омадааст.

ЗУБАҲРАЙН ВА ЗУБУҲУР

Баъзе аз шеърхоро ба ду ва ё зиёда аз ду вазн хондан
мумкин аст. Чунин ашъор, агар бо ду вазн хонда шаванд,
зубаҳрайн ва агар беш аз ду вазн дар онҳо қобили ташхис
ношад, зубухур мегӯянд.

Зубаҳрайнро дар илми бадеъ бо номи «мулавван» ё
«муталаввин» аз ҷумлаи санъатҳои бадеъ медонанд.

Муталаввин дар луғат ба маънии рангбарангшаванда
дар истилоҳ ба ашъоре мегӯянд, ки битавон онҳоро ба
ду вазн ва ё зиёда аз он хонд.

Байти зерини Ҳоҷа Ҳофизро метавон ба ду вазн:
мафъӯлу фоъилотун мафъӯлу фоъилотун (– – V / – V – – / –
– V / – V –) ва мустафъилун фаъулун мустафъилун фаъулун
(– – V – / V – – / – – V – / V – –) хонд:

Бо муддаъӣ мағӯед асрори ишқу мастӣ,
То беҳабар бимирад дар дарди худпарастӣ.

Дар байти зерин низ айни ҳамин ҳодиса ба мушоҳида
мерасад:

Эй дил, мабош як дам холӣ зи ишқу мастӣ
В-он гаҳ бирав, ки растӣ аз нестию ҳастӣ.

Ҳофиз

Байти зерини Ҳофизии Шерозиро дар ҷаҳор вазни
арӯзӣ хондан ва тақтеъ кардан мумкин аст:

Гар теғ борад дар кӯи он моҳ,
Гардан ниҳодем, алҳукму ли-л-Лоҳ.

Қолибҳои тақтеъ ва номи бахрҳо чунин аст:

Вазни асли: мустафъилотун мустафъилотун: – – V – –
/ – – V – –

Баҳри раҷази мусаммани мураффал.

Авзони тақтей:

1. мустафъилун фаъ (2 бор): -- V -- / -- / -- V -- / --

Баҳри мунсарехи мусаммани манхур.

2. мафъӯлу фаълун (2 бор): -- V / -- / -- V / --

Баҳри ҳазачи мусаммани ахраби муханнақи маҳзуф.

3. фаълун фаълун (2 бор): -- / V -- / -- / V --

Баҳри муктазаби мусаммани аслам.

АВЗОНИ ДАВРӢ

Ба вазнҳое даврӣ мегӯянд, ки бояд ҳар кадом дорони хусусиятҳои зерин бошанд:

1. Пеш аз ҳама, вазни даврӣ ба вазни мисрае гуфта мешавад, ки он мисроъ аз ду пораи ба ҳам баробар таркиб ёфта бошад.

2. Ҳар як аз ин пораҳо ду рӯки гуногун дорад, ки дар пораи дуом айнан такрор мешаванд.

3. Миёнаи мисроъ, яъне поёни пораи аввал ба мисли охири мисроъ аст: метавон дар он ҷо таваккуф кард, ҳарфе илова кард ё қофия овард.

4. Дар охири пораҳои мисроъ мумкин аст, ки шоир ҳарфе зиёд аз вазн оварда бошад. Дар ин ҳолат он ҳарфи зиёд дар тақтеъ ба ҳисоб гирифта намешавад.

Мисол:

Зоҳиди хилватнишин дӯш ба майхона шуд,

Аз сари паймон бирафт, бо сари паймона шуд.

-- V -- / -- V -- V -- / -- V --

-- V -- / -- V ~ - V -- / -- V --

Ҳофиз

Чунонки мебинем, ҳар ду мисроъ ба ду пораи баробар тақсим шудааст, рӯки сеюму чаҳорум такрори рӯки

якуму дуом ва дар охири порчаҳои аввали ҳар ду мисроъ ҳарфи «н» ва «т» изофа бар вазн омадаанд.

Мисоли дигар барои вазни даврӣ, ки ин ҷо низ охири пораи аввал ҳукми охири мисроъро дорад:

Сабре, ки субҳи ин боғ аз мо чудо нахандад,
Гул мерасад, ду дам бош, то бар қафо нахандад.

Бедил

-- V / - V - ~ -- V / - V --

-- V / - V - ~ -- V / - V --

Ин байтро бо вазни дигар ҳам хондан мумкин аст¹¹.

Овардани ҳарфи изофа бар вазн шартӣ асосӣ нест. Мумкин аст, ки вазни шеъре вазни даврӣ бошад, аммо шоир илова бар вазн чизе наафзуда бошад. Масалан, мисли вазни ин байти Ҳоҷа Ҳофиз:

Сарви ҷамони ман ҷаро майли ҷаман намекунад,
Ҳамдами гул намешавад, ёди суман намекунад.

- V V - / V - V -- V V - / V - V -

- V V - / V - V -- V V - / V - V -

Нишонаи асосии шинохтани вазни даврӣ он аст, ки шоир дар охири пораҳои мисроъ ҳарфе изофа оварда бошад ва агар онро ҳазф кунем, вазн ҳалал наёбад. Агар шоир наоварда бошад, ҳуди хонанда битавонад, ки ҳарф ё ҳичое дар ҳамон мавқеъ биафзояд, ба шарте ки вазн вайрон нашавад. Мисли ин байти Мавлоно, ки метавон пас аз калимаи «болин» як ҳарфи «т» илова кард, дар шакли «болин-т»:

Рав сар бинех ба болин, танҳо маро раҳо кун,
Тарки мани хароби шабгарди мубтало кун.

¹¹ Муайян кардани вазни дигар ба уҳдаи донишҷӯён вогузор мешавад.

Ин байтро бо ду вазн ҳам хондан мумкин аст. Муайян кардани нишонаи вазни даврӣ (бо афзудани ҳарфе) мутаъйину тавзеҳи зубахрайн будани он ба уҳдаи донишҷӯён вогузор мешавад.

Авзони даврӣ хушоҳангарин вазнҳои шеърӣ буда чанбаи мусиқоии шеърҳои ба ин авзон сурудашуда хеле баланд аст.

Тамрин:

1. Байти зеринро тақтеи ҳичоӣ ва тақтеъ ба арқон карда, зубахрайн будани онро муайян кунед:

Мурд Муродӣ, на ҳамона ки мурд,
Марги чунин хоҷа на корест хурд.

Рӯдакӣ

2. Шеърҳои зеринро тақтеи ҳичоӣ ва тақтеъ ба арқон карда, нишонаи вазни даврӣро дар онҳо пайдо кунед:

То зиндаам маро нест ҷуз мадҳи ту дигар қор,
Кишту дурудам ин аст, хирман ҳамину шудғор.

Рӯдакӣ

Доми парӣ мекашӣ дидани пинҳони ӯ,
Маҳшари девонагӣ сояи миҷғони ӯ.
Гарди вучуду адам рафт ба боди фано,
Нақши ду олам нишаст дар раҳи ҷавлони ӯ.
Аз нафаси субҳдам ғӯта дар оташ задам,
Заҳми намоёни кист чоки намоёни ӯ?
Рафт ба боди фано ҳамчу гул авроқи умр,
Дарси табассум бихонд ғунҷаи пинҳони ӯ.

Мирзо Чалоли Асир

3. Байти зерин илова бар зубахрайн будан хусусияти авзони даврӣро низ дорост, онҳоро муайян кунед:

Дарё ду чашму оташ бар дил ҳамефизояд,
Мардум миёни дарё в-оташ ҷӣ гуна пояд?!

Рӯдакӣ

Пурсиш ва супориш:

1. Зубахрайн чист?
2. Зубахрайн бо «мулавван» ё «муталаввин» дар илми бодёе ҷӣ иртибот дорад?
3. Маънии луғавӣ ва истилоҳии муталаввинро тавзеҳ бидихед.
4. Байтеро аз ашъори шоирон пайдо кунед, ки онро битавон дар ду вазн ва ё беш аз он хонд.
5. Ҷӣ гуна авзонро авзони даврӣ меноманд?
6. Хусусиятҳои муҳимми вазни даврӣро бинависед.
7. Нишонаи асосии шинохтани вазни даврӣ кадом аст?
8. Барои вазни даврӣ намунае нависед ва хусусиятҳои асосии онро тавзеҳ диҳед.

ОШНОЙ БО АРҶЗИ СУННАТӢ

КУЛЛИЁТ

Дар хусуси пайдоиши арӯзи суннатӣ баҳсҳо зиёданд, ки он ҳама дар ду меҳвари асосӣ ба ҳам меоянд: а) аз шеърӣ арабӣ ва авзони он иқтибос шудааст ва ё б) дар асоси авзони шеърҳои қаблазисломӣ танзим шудааст.

Қавли машҳур он аст, ки арӯзи суннатии мо аз арӯзи арабӣ иқтибос шудааст, аммо бо тағйиру тақомули равшане, ки хусусиятҳои хосси худро дорад.

Асосгузори илми арӯз Халил ибни Аҳмади Басрӣ (ваф. ҳудуди 175 х. қ. / 792 м.) мебошад, ки дар асоси омӯзиши қоидаҳои қонунҳои шеърӣ араб илми арӯзро ба низом даровардааст. Вай ба понздаҳ баҳр қоил буд. Баъд аз ӯ донишмандони дигар, ба монанди Абулҳасан Саиди Балхӣ маъруф ба Ахфаши Авсат (ваф. 215 х. қ. / 830 м.), Абулҳасан Сарахсии Баҳромӣ, шоири авоили асри Ғазнавӣ, Бузурҷмеҳри Қойинӣ ва Маншурии Самарқандӣ (ки ҳар ду аз шоирони асри Ғазнавӣ буданд) ба арӯз баҳрҳои афзуда ва ё аз ҷиҳати назарӣ онро такмил додаанд.

Ҳаким Имом Ҳасан Қаттони Марвазӣ (шаҳодат: 548 х. қ. / 1153 м.), бо истихроҷи авзони 24-гонаи рубоӣ ва дар ду шаҷараи аҳраб ва аҳрами баҳри ҳазач ниҳодани онҳо, хусусияти вижаи арӯзи форсии тоҷикиро таъкид кардааст. Шамси Қайси Розӣ (а. XIII) бо таълифи китоби «ал-Муъҷам фӣ маъойири ашъори-л-аҷам» назарияи арӯзи форсии тоҷикиро ба таври комил матраҳ кардааст, ки ин китоб то ба имрӯз барои омӯзиши арӯзи суннатӣ асоситарин ва муҳимтарин марҷаъ ва манбаъ ба ҳисоб меравад.

Пас аз Шамси Қайси Розӣ низ китобҳои дигаре таълиф шудаанд, ки бештар аҳамияти таҳқиқӣ доранд. Номгӯи чунин осор ва осори таълимии дар ду асри охир

таълифшуда дар қисмати «Китобнома»-и ин мухтасар инкр шудаанд.

Арӯзиёни қадим маҷмӯи вазнҳои ба ҳам монандро, ки байни ҳамдигар ихтилофи зиёде надоштанд, «баҳр» меномиданд. Баҳрҳои машҳури арӯзӣ 19 баҳри зерин мебошанд, ки онҳоро аз рӯи мансубияташон ба арӯзи арабию форсии тоҷикӣ ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст:

а) Баҳрҳои, ки ҳам дар шеърӣ арабӣ ва ҳам дар шеърӣ форсии тоҷикӣ ба таври муштарак истифода шудаанд. Баҳрҳои Ҳазач, Рамал, Рачаз, Мутақориб, Мутадорик, Музореъ, Хафиф, Мучтас, Саръ, Мунсарех, Муктазаб ба ин гурӯҳ дохил мешаванд.

б) Баҳрҳои хосси шеърӣ арабӣ, ки панҷ баҳри зерин мебошанд: Тавил, Мадид, Басит, Вофир ва Комил. Ин баҳрҳо дар шеърӣ форсии тоҷикӣ қорбасти васеъе надоранд. Шоироне, ки дар яке аз ин баҳрҳо гоҳе шеър гуфтаанд, аз роҳи тақаллуф ва ё ба пайравӣ аз шеърӣ арабӣ будааст.

в) Баҳрҳои пайдокардаи арӯзиёни Аҷам, ки онҳоро баҳрҳои хосси шеърӣ форсии тоҷикӣ меномем. Баҳрҳои Қарибу Мушокилу Ҷадид ба ин гурӯҳ дохил мешаванд. Ин баҳрҳо агарчи эҷодкардаи арӯзиёни аҷаманд, бино ба шинаму форам ва ба табиати нозуки забони шеърӣ форсии тоҷикӣ мувофиқ наомаданашон он қадар роиҷ нестанд ва ба гурӯҳи авзони номатбуъ дохил мешаванд.

Ҳамин тавр, дар арӯзи таълимии мо баҳс дар атрофи ҷаҳрҳои баҳри зерин сураҷ мегирад:

Р/Т	АСЛӢ	ФАРӢӢ (1)	ФАРӢӢ (2)	ФАРӢӢ (3)
1.	Ҳазач	Қариб	Ҷадид	Саръ
2.	Рамал	Музореъ	Хафиф	Мунсарех
3.	Рачаз	Мушокил	Мучтас	Муктазаб
4.	Мутақориб			
5.	Мутадорик			

Баҳрҳои чаҳордахгоноро дар шакли чадвалии сутун ба сутун зикр карданамон бесабаб нест. Дар сутуни аввал баҳрҳои асли ва дар се сутуни дигар се гурӯҳ баҳрҳои фаръӣ ҷой дода шудаанд. Чунин гурӯҳбандӣ аз ҷиҳати таркиби рукнҳо ба миён омадаанд, ки дар ин хусус баъдтар таваққуф хоҳад шуд.

Доираи истеъмоли баҳрҳои арӯзӣ яксон нест. Аз сутуни якум чаҳор баҳри аввал, аз сутуни дуюм баҳри Музореъ, аз сутуни сеюм Мучтас ва аз сутуни чаҳорум Мунсарех дар шеъри форсии тоҷикӣ беш аз дигар баҳрҳо мавриди истифода қарор гирифтаанд. Шоирони бузург аксар бар авзони хушоянд таваҷҷуҳ доштаанд. Масалан, аз мутолиаи арӯзии шеъри Хоча Ҳофиз, ки бузургтарин намояндаи ғазали форсии тоҷикӣ ба ҳисоб меравад, маълум мешавад, ки вай аз ҷиҳил вазни хушоҳанги арӯзи форсии тоҷикӣ истифода кардааст, ки аз ин миқдор 72, 5 ё 95, 37 дарсади ғазалҳо дар 29 вазни чаҳор баҳр: ҳазач, рамал, музореъ, мучтас ва 27, 5, ё худ 4, 63 фоизи ғазалҳои боқимонда дар ёздаҳ вазни панҷ баҳр: раҷаз, мунсарех, сареъ, хафиф, мутақориб суруда шудаанд¹².

Чунонки пештар ҳам таъкид шуда буд, воҳиди вазн дар арӯзи суннатӣ байт мебошад. Байт дар натиҷаи тақтеъ ба рукнҳо ҷудо ва бо таваҷҷуҳ ба миқдори аркон ба таври гуногун хонда мешавад. Чунончи рукн дар як байт ҳашт бор такрор ёбад, мусамман, шаш бор – мусаддас, чаҳор бор – мураббаъ ва агар ду бор такрор шавад, мусанно номида мешавад¹³.

Рукнҳо аз рӯи маҳраҷи пайдоишашон ба ду гурӯҳ: рукнҳои асли, ё худ асосӣ ва аркони зихофӣ ҷудо мешаванд. Рукнҳои асли ба панҷ баҳри асли хос буда, ҳар кадом аз баҳрҳои асли зихофоти хоси худро доранд, ки

¹² Дар ин бора ба таври муфассал ниг. ба: мақолаи роқими сутур бо унвони “Басомади вазн ва ихтиёрооти шоирӣ”, ки бар мабноси шеъри Хоча Ҳофиз сураи гирифтааст: Мисбоҳиддини Нарзиқул. Ҷойгоҳи суҳан (маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе: Адиб, 2006. – 224 саҳ. – Саҳ. 6-20; 21-43; 45-70; 196-219.

¹³ Барои ҳар кадом шакли чаҳоргона овардани мисол ба уҳдаи донишҷӯён вогузор мешавад.

дар ин бора низ дар мавриди зикри ҳамон баҳрҳо таваққуф хоҳад шуд.

Вожаи «зихоф» дар луғат ба маънои ба нишон нарасидани тир омадааст. Дар истилоҳи арӯзӣ аз асл дур шудан ва шакли дигар пайдо кардани рукнҳоро зихоф мегӯянд. Яъне, зихоф тағйирест, ки ба рукн ворид мешавад ва дар натиҷа рукни дигар ҳосил мешавад.

Тағйир дар рукни солим, ки дар ҳукми реша мебошад, ба се шакли зерин сураи мегирад:

1. Ҳазф, ё худ кам кардани як ҳичо. Масалан, аз рукни мафъълун (V – – –) ҳичои аввалро ҳазф кунем, мафъълун (– – –) ва ё аз ҳамин рукн ҳичои охирашро кам кунем, фаъълун (V – –) ном мегирад.

Аз як рукн ду ҳичоро ҳам ҳазф кардан мумкин аст, ба мисли фаълун (– –), ки аз мустафъилун (– – V –) ва фаъ, ки аз фъилун (– V –) ҳосил шудааст.

2. Афзудани як ҳичо. Чунончи ба мустафъилун (– – V –) як ҳичо зам кунем, мустафъилотун (– – V – –) ҳосил мешавад ва ғайра.

3. Табдили як ҳичои дароз ба як ҳичои кӯтоҳ. Бо ин амал ҳам зихофҳои зиёде пайдо шудаанд, ба мисли табдил ёфтани мафъълун (V – – –) ба мафъълун (V – V –), фаъълун (V – –) ба фаъълун (V – V), фъилотун (– V – –) ба фъилотун (– V – V), мафъълотун (– – – V) ба мафъълун (V – – V) ва ғайра.

Миқдори чунин зихофот дар арӯз хеле зиёд буда, ҳар кадом номи ҷудогона доранд, ки он ҳамма фақат дорои аҳаммияти таҳқиқӣ мебошанд, то таълимӣ¹⁴.

Таъкид. Ҳар як зихоф аз рӯи амале, ки ба вучуд меояд, хонда мешавад. Масалан, агар ҳичои якуми ин ё он

¹⁴ Дар ин мавқеъ зикри номҳои он ҳамма зихофҳо ва таъкиди ба хотир гирифтани онҳо, ба назари мо, зарурият надорад. Чунки дар арӯзи таълимии мо дар чунин шакл қорбурд надоранд. Дар ҳолати зарурӣ, ба хотири рафъи мушкилӣ, метавон ба кутуби арӯзии қадим муроҷиат кард.

рукни асли кӯтоҳ шавад, махбун (ба мисли зиҳофи махбун баҳри рамал – фаъилотун (V V – –), ки аз рукни асли фобилотун: – V – – ҳосил шудааст), ҳиҷои дюом кӯтоҳ шавад, матвӣ (ба мисли зиҳофи матви баҳри рачаз – муфтаъилун (– V V –), ки аз рукни асли мустафъилун: – – V – ба вуҷуд омадааст), ҳиҷои сеюм кӯтоҳ шавад, макбуз (ба мисли зиҳофи мақбузи баҳри ҳазаҷ – мафобилун (V – V –), ки аз рукни асли мафобилун: V – – – ҳосил шудааст; ё худ зиҳофи мақбузи баҳри мутақориб – фаъӯлу (V – V), ки аз рукни асли фаъӯлун: V – – пайдо шудааст), ҳиҷои чорум кӯтоҳ шавад, макфуф (ба мисли зиҳофи макфуфи баҳри ҳазаҷ – мафобилун (V – – V), ки аз рукни асли мафобилун: – V – – пайдо шуда ва ё зиҳофи макфуфи баҳри рамал – фобилотун (– V – V), ки аз рукни асли фобилотун: – V – – ҳосил шудааст) номида мешавад.

БАҲРҲОИ АСЛӢ ВА ФАРӢӢ

Баҳр дар луғат ба маънии шикофтан аст. Дар истилоҳи арӯзӣ гурӯҳи авзони ҳамчинсеро гӯянд, ки байни ҳам ихтилофи зиёе надошта бошанд.

То ба ин ҷо маълум гашт, ки баҳрҳо аз ҷиҳати таркиби рукнҳо ба ду гурӯҳ: асли ва фаръӣ чудо мешаванд. Ин ду гурӯҳро солим ва ғайрисолим низ мегӯянд.

Баҳрҳои асли, ки дар арӯзи суннатӣ панҷтоанд, рукнҳои махсуси худро доранд. Бинобар ин, онҳоро баҳрҳои асли меноманд. Ин баҳрҳо Ҳазаҷ, Рамал, Рачаз, Мутақориб ва Мутадорик мебошанд.

Рукни асли баҳри Ҳазаҷ мафобилун (V – – –), Рамал фобилотун (– V – –), Мутақориб фаъӯлун (V – –), Мутадорик фобилун (– V –) буда, дар асоси рукнҳои солим сохта мешаванд.

Баҳрҳои фаръӣ дар арӯзи суннатӣ нӯхтоанд: Қариб, Музореъ, Мушокил, Ҷадид, Хафиф, Мучтас, Сареъ, Мунсарех, Муқтазаб. Ин баҳрҳо рукни махсус надоранд,

балки аз омезиши рукнҳои солим ва зиҳофҳои баҳрҳои асли ҳосил шудаанд.

Баҳрҳои фаръиро, дар навбати худ, бо тавачҷуҳ ба аркон ба се гурӯҳ табақабандӣ кардаанд, ки дар ин хусус дар мавриди зикри баҳрҳои нӯхгона ёд хоҳем кард.

Дар фасли баъдӣ, бо тавачҷуҳ ба тартиби ёдшуда, баҳрҳои аслию фаръӣ, зиҳофоти машхур ва вазнҳои маъмули онҳоро зикр мекунем.

Пурсиш ва сунорш:

1. Дар хусуси маншаи арӯзи суннатӣ ҷӣ баҳрҳое мавҷуданд?
2. Асосгузори илми арӯз кист? Дар бораи маълумот диҳед.
3. Баъд аз Халил ибни Аҳмади Басрӣ кадом донишмандон ба арӯз баҳрҳое афзуда ва аз ҷиҳати назарӣ онро такмил додаанд?
4. Ҳақим Имом Ҳасан Қаттони Марвазӣ бо ҷӣ роҳе хусусияти вижаи арӯзи форсии тоҷикиро таъкид кардааст?
5. Кадом донишманд бори аввал назарияи арӯзи форсии тоҷикиро ба таври комил матраҳ кардааст?
6. Асари Шамси Қайси Розӣ, ки то кунун барои омӯзиши арӯзи суннатӣ асоситарин ва муҳимтарин марчаъ ва манбаъ ба ҳисоб меравад, ҷӣ ном дорад?
7. Китобҳои арӯзии пас аз Шамси Қайси Розӣ таълиф шударо номбар кунед.
8. Баҳр дар арӯз ба кадом маънӣ меояд?
9. Баҳрҳои машхури арӯзӣ чандтоанд? Онҳоро номбар кунед.
10. Баҳрҳои нӯздаҳгонаро аз рӯи мансубияташон ба арӯзи арабию форсии тоҷикӣ ба чанд гурӯҳ чудо кардан мумкин аст?
11. Баҳрҳоро ба аслию фаръӣ чудо карда, сипас сугун ба сугун нависед.
12. Дар бораи доираи истемоли баҳрҳои арӯзӣ маълумот диҳед.

13. Байт бо таваччуҳ ба миқдори рукноҳ чӣ гуна хонда мешавад?

14. Рукноҳ аз рӯи махраҷи пайдоишашон ба чанд гурӯҳ ҷудо мешаванд?

15. Вожаи «зиҳоф» дар луғат ба чӣ маънӣ омадааст?

16. Дар истилоҳи арӯзӣ «зиҳоф» чӣ гуна тағйир аст?

17. Тағйир дар рукни солим ба чанд шакл сурат мегирад?

БАҲРҲОИ АСЛӢ

1. ҲАЗАЧ

Ҳазач дар луғат ба маънии суруд, тарона, овоз, тараннуми хушоянд аст. Дар истилоҳ номи бахрест, ки вазноҳи аз он бармеомада аз такрори рукни мафӯйлун (V ---) ва зиҳофҳои он ҳосил мешаванд.

Аз рукни аслии Ҳазач – мафӯйлун (V ---) зиҳофоти зиёде берун овардаанд, ки машхуртаринашон инҳоянд:

1. мафӯйлун V – V – мақбуз
2. мафӯйлу V – – V мақфуф
3. мафӯйлун V – – ~ мусаббағ
4. мафӯйлу – – V ахраб
5. мафӯйлун – – – ахрам
6. мафӯйл V – ~ мақсур
7. фаъулун V – – маҳзуф
8. фӯйлун – V – аштар
9. фаъул V ~ аҳтам
10. фаъал V – маҷбуб
11. фоъ ~ азал
12. фаъ – абтар

Чаҳор зиҳофи охир маҳсуси вазни рубоӣ буда, ҳамеша дар охири мисроъҳо меоянд.

Дар натиҷаи ба ҳам омадани рукни аслӣ ва зиҳофҳои баҳри Ҳазач авзони гуногуни он падида омадаанд, ки машхуртаринашон инҳоянд:

1. Ҳазачи мусаммани солим: чаҳор бор мафӯйлун (V ---) дар ҳар мисроъ:

Дарахти дӯстӣ биншон, ки коми дил ба бор срад,
Ниҳоли душманӣ баркан, ки ранҷи бешумор орад.

Ҳофиз

2. Ҳазачи мусаддаси маҳзуф: мафӯйлун мафӯйлун фаъулун (V ---/V ---/V ---):

Хуш омад гул в-аз он хуштар набошад,
Ки дар дастат ба ҷуз соғар набошад.

Ҳофиз

Ин вазн аз авзони машхурест, ки бештар дар маснависароӣ мавриди истиқболи шоирон қарор гирифтааст.

Дар хусуси авзони маснавиҳои машхур дар фасли ҷудогонаи ҳамин мухтасар баҳс хоҳад шуд.

Дубайтиҳо низ дар ҳамин вазн суруда мешаванд.

3. Ҳазачи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф: мафӯйлу мафӯйлун фаъулун (--- V/V – V –/V ---):

Биншинаму сабр пеш гирам,
Дунболаи кори хеш гирам.

Саъдӣ

Ин вазн дар маснависароӣ аз муҳимтарин авзон ба ҳисоб меравад.

4. Ҳазачи мусаммани ахраб: мафӯйлу мафӯйлун мафӯйлу мафӯйлун (--- V/V ---/--- V/V ---):

Ин хирқа, ки ман дорам, дар раҳни шароб авло,
В-ин дафтари бемаънӣ ғарқи майи ноб авло.

Ҳофиз

Ин вазн аз ҷумлаи авзони даврӣ маҳсуб мешавад ва хеле хушоянд буда, таъсири мусиқоияш зиёд аст.

5. Ҳазачи мусаммани ахраби мақфуфи маҳзуф: мафӯйлу мафӯйлу мафӯйлу фаъулун (--- V/V --- V/V – V/V ---):

Эй шоҳиди қудсӣ, кӣ кашад банди ниқобат,
В-эй мурғи бихиштӣ, кӣ диҳад донаву обат?

Ҳофиз

6. Ҳазачи мусаддаси ахраби мақбуз: мафъӯлу
мафъӯилун мафӯйлун (— V/V — V —/V ——):

Чонро ба хирад накӯ чу дебо кун,
То марди хирад нагӯядат раъно.

Носири Хусрав

7. Ҳазачи мусаммани макфуфи маҳзуф: мафъӯлу
мафъӯилу мафъӯилу фаъӯлун (V — V/V — V/V — V/V
—):

Зихӣ ишқ, зихӣ ишқ, ки морост Худоё,
Чӣ нағз асту чӣ хуб асту чӣ зебост, Худоё.

Ҷалолиддини Балхии Румӣ

8. Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи мақсур:
мафъӯлу мафъӯилу мафъӯилу мафъӯйл (— V/V — V/V —
— V/V — ~):

Алминнату ли-л-Лаҳ, ки дари майкада боз аст,
З-он рӯ, ки маро бар дари ӯ рӯйи ниёз аст.

Ҳофиз

9. Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи маҷбуб:
мафъӯлу мафъӯилу мафӯилу фаъал (— V/V — V/V — V
/V —):

Дар чархи куҳан бахти нав эҷод кунед,
Ин хоки куҳанро ба навӣ шод кунед.
Номе ба харита нест аз деҳаи ман,
Ёрон, зи суруди ман варо ёд кунед.

Лоик

Ин вазн вазни аслии рубоӣ буда, дар назди
мутақаддимон шоҳаҳои дигар низ дошт.

Дар бораи вазни рубоӣ ва дубайтӣ дар фасли
ҷудоғона баҳс хоҳад шуд.

Ҳазачи серистеъмолтарин баҳри арӯзӣ буда, ашъори
дар авзони мутааддади он сурудашуда бо таъсири
мусиқии баланди худ имтиёз доранд.

2. РАМАЛ

Рамал дар луғат ба се маънии зайл шарҳ дода
шудааст:

а) Бӯрӯ бофтан;

б) Гашту ҳаракати уштур;

в) Навъе аз суруд, ки бо суръат ва бошитоб хонда
мешудааст.

Дар истилоҳи арӯзӣ рамал ба баҳре гуфта мешавад, ки
вазҳои он аз такрори рукни фӯйлотун (— V — —) ва
инҳофҳои он ҳосил мешавад.

Рукни аслии рамал фӯйлотун (— V — —) буда,
инҳофоти машҳури он иноянд:

1. фӯйлоту — V — V макфуф

2. фаъилотун V V — — маҳбун

3. фаъилоту V V — V машкул

4. фӯйлотон (ё фӯйлиён) — V — ~ мусаббағ

5. мафъӯлун — — — мушаъас

6. фӯйлун — V — маҳзуф

7.

8. фӯйлун — V ~ мақсур

9. фаъилун V V — маҳбуни маҳзуф

10. фаъилун V V ~ маҳбуни мақсур

11. фаъилун — — аслам

12. фаъилун — ~ аслами мусаббағ

Рамал ва авзони он аз серистеъмолтарин авзони
шарӣ буда, вазҳои машҳураш инҳоянд:

1. Баҳри рамали мусаммани солим: чаҳор бор
фӯйлотун (— V — —) дар ҳар мисроъ:

Ёрро аз лутф бар ҳолам назар будӣ, чӣ будӣ?

Ё маро ҷуз ошиқӣ кори дигар будӣ, чӣ будӣ?

С. Айни

2. Рамали мусаммани махзуф: фōзилотун фōзилотун фōзилотун фōзилун (- V ---/- V ---/- V ---/- V -):

Эй фуруғи моҳи хусн аз рӯи рахшони шумо,
Обрӯи хубӣ аз чоҳи занаҳдони шумо.

Ҳофиз

Баҳри рамали мусаммани мақсур, ки аз ин вазн танҳо бо ҳичои охираш фарқ мекунад, низ серистеъмол аст. Ҳичои охири ин вазн кашида аст, ки ба аломати «~» ишора карда мешавад. Дар арӯзи таълимӣ, чунонки қаблан ҳам зикр шуда буд, ҳама гуна ҳичоҳо дар охири мисроъ дароз ба ҳисоб меоянд, вале дар арӯзи суннатӣ чунин тафовути усулӣ ҳамчун вазни алоҳида ба ҳисоб меояд. Як мисол:

Воизон, к-ин чилва бар меҳробу минбар мекунанд,
Чун ба хилват мераванд, он кори дигар мекунанд.

Ҳофиз

- V ---/- V ---/- V ---/- V ~

фōзилотун фōзилотун фōзилотун фōзилон

3. Рамали мусаммани махбуни махзуф: фōзилотун фаъилотун фаъилотун фаъилун (- V ---/V V ---/V V ---/ V V -):

Бинишин дар лаби ҷӯю гузари умр бубин,
К-ин ишорат зи ҷаҳони гузарон моро бас.

Ҳофиз

Баҳри рамали мусаммани махбуни мақсур, ки низ машхур аст, фақат бо ҳичои охираш тафовут дорад:

Шарбате аз лаби лаълаш начашидему бирафт,
Рӯи маҳпайкари ӯ сер надидему бирафт.

Ҳофиз

- V ---/V V ---/V V ---/V V ~

фōзилотун фаъилотун фаъилотун фōзилон

4. Рамали мусаммани махбуни аслам: фōзилотун фаъилотун фаъилотун фаълун (- V ---/V V ---/ V V ---/--):

Дар намозам ҳама абрӯи ту бар ёд омад,

Ҳолате рафт, ки меҳроб ба фарёд омад.

Ҳофиз

Баҳри рамали мусаммани махбуни аслами мусабағ ҳам серистеъмол буда, тафовути но аз ин вазн танҳо дар ҳичои охир ба назар мерасад:

Душ вақти саҳар аз ғусса начотам доданд
В-андар он зулмати шаб оби ҳаётам додаанд.

Ҳофиз

- V ---/V V ---/V V ---/- ~

фōзилотун фаъилотун фаъилотун фаълон

5. Рамали мусаддаси махзуф: фōзилотун фōзилотун фōзилун (- V ---/- V ---/- V -):

Сокиё, бархезу дардеҳ ҷомро,
Хок бар сар кун ғами айёмро.

Ҳофиз

Дар ин вазн маснавиҳои зиёде суруда шудаанд, ки гоҳе ба он зиҳофи мақсур (- V ~) омехта мешавад.

6. Рамали мусаддаси махбуни махзуф: фōзилотун фаъилотун фаъилун (- V ---/V V ---/V V -):

Як дам аз пардаи ғафлат бадар ой,
Бошад, ин роз шавад пардакушӣ.

Ҷомӣ

Як маснавӣ - «Субҳат-ул-аброр»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ дар ҳамин вазн навишта шудааст.

7. Рамали мусаммани машкул: фаъилоту фōзилотун фаъилоту фōзилотун (V V - V /- V ---/V V - V /- V ---):

Дили мо ба даври рӯят зи ҷаман фароғ дорад,
Ки чу савр пойбанд асту чу лола доғ дорад.

Ҳофиз

8. Рамали мусаммани махбун: ҷаҳор бор фаъилотун дар як мисроъ (V V ---/V V ---/V V ---/V V ---):

Ба Худо майл надорам, на ба талху на ба ширин,
На бад-он киссаи пурзар, на бад-ин косаи заррин.

Ҷалолидини Балхӣи Румӣ

3. РАҶАЗ

Раҷаз дар луғат ба маънии изтироб, суръат, шитоб буда, шеърҳое, ки дар авзони гуногуни он навишта мешаванд, оҳанги изтиробу шӯру ҳаяҷон ва шитобро доранд.

Дар истолоҳи арӯзӣ рамал номи баҳрест, ки аз такрори рукни мустафилун (– – V –) ва зихофҳои он паид меояд. Аз рукни асосии раҷаз – мустафилун (– – V –) зихофҳои зерин ҳосил мешаванд:

1. мафӯилун V – V – махбун
2. муфтазилун – V V – матвӣ
3. мустафилон – – V ~ музол
4. мафӯилон V – V ~ махбун музол
5. муфтазилон – V V ~ матвии музол
6. мафӯлун – – – мақтӯ
7. мустафилотун – – V – – мураффал
8. мустафилотон – – V – ~ мутаввал

Вазнҳои машҳури баҳри раҷаз инҳоянд:

1. Раҷази мусамми солим: чаҳор бор мустафилун (– – V –) дар ҳар мисроъ:

Ҳилат раҳо кун, ошиқо, девона шав, девона шав,
В-андар дили оташ даро, парвона шав, парвона шав.
Чалолидини Балхии Румӣ

2. Раҷази мусамми матвӣ: чаҳор бор муфтазилун дар ҳар мисроъ (– V V – / – V V – / – V V – / – V V –):

Мурда будам зинда шудам, гиря будам ханда шудам,
Давлати ишқ омаду ман давлати поянда шудам.
Чалолидини Балхии Румӣ

3. Раҷази мусамми матвии махбун: муфтазилун мафӯилун муфтазилун мафӯилун (– V V – / V – V – / – V – / V – V –):

Сарви чамони ман чаро майли чаман намекунад,
Ҳамдами гул намешавад, ёди суман намекунад.
Ҳофиз

Раҷаз авзони дигаре ҳам дорад, ки дар китобҳои арӯз ёд шудаанд, вале дар шеъри форсии тоҷикӣ асосан се навъи мазкур серистифода аст.

Шакли мусаннои раҷаз дар сурудани шеърҳои кӯдакона бештар мавриди истифода қарор гирифтааст, ки бо мусиқии сабуки равон алоқамандӣ дорад. Дар ин шакл зихофоти мураффал (– – V – –), мутаввал (– – V – ~) ва музол (– – V ~) бештар қорбаст мешаванд.

4. МУТАҚОРИБ

Мутороқиб дар луғат ба маънии ба ҳам наздик, баробар ва наздикшаванда аст. Дар истилоҳи арӯзӣ ба баҳре гуфта мешавад, ки аз такрори рукни фаъулун (V – –) ҳосил мешавад.

Рукни аслии мутақориб фаъулун (V – –) буда, зихофоти машҳураш инҳоянд:

1. фаъӯлу V – V мақбуз
2. фаъал V – махзуф
3. фаъул V ~ мақсуф
4. фаълун – – аслам
5. фаълу – V асрам
6. фаъ – абтар
7. фаъӯлон V – ~ мусаббағ

Мутақориб аз ҷумлаи баҳрҳои серистеъмоли арӯзӣ буда, авзони машҳураш чунинанд:

1. Мутақориби мусамми солим: чаҳор бор фаъулун (V – –) дар ҳар мисроъ:

Накӯҳиш макун чархи нилуфариро,
Бурун кун зи сар боду хирасариро

Носири Хусрав

Ҳофиз дар ин вазн танҳо як ғазал дорад, ки матлааш ин аст:

Саломе чу буйи хуши ошноӣ,
Бад-он мардуми дидаи рӯшаноӣ.

2. Мутақориби мусамми махзуф: фаъулун фаъулун фаъулун фаъал (V – – / V – – / V – – / V –):

Ба номи Худованди чону хирад,
К-аз ин бартар андеша барнагзарад.

Фирдавсӣ

Ин вазн вазни «Шоҳнома»-и Ҳақим Абулқосим Фирдавсӣ ва иддаи зиёде аз дostonҳои ҳамосию қаҳрамонӣ ва ахлоқӣ мебошад.

Мутақорибӣ мусаммани максур, ки низ аз авзони серистеъмол ба ҳисоб меояд, аз ин вазн танҳо бо ҳичои охираш – фаъул (V ~) ба ҷойи фаълал (V –) фарқ мекунад. Дар дostonҳо ин ду вазн ба таври омехта истифода шудаанд. Барои мисол, байти зерин ҳам аз «Шоҳнома» аст, ки рукни охираш максур мебошад:

Худованди ному Худованди ҷой,
Худованди рӯзидеху раҳнамоӣ.

V ---/V ---/V ---/V ~

фаъулун фаъулун фаъулун фаъул

3. Мутақорибӣ мусаммани аслами мусаббағ: фаълун фаълун фаълун фаълун (---/V ---/---/V ~):

Чандон ки гуфтам ғам бо табибон,
Дармон накарданд мискин ғарибон.

Ҳофиз

Ашъори дар ин вазн сурударо метавон ба се вазн хонду тактеъ кард¹⁵.

4. МУТАДОРИК

Мутадорик дар луғат ба маънии пайвастан, дарёфттан, ба чизе расидан аст. Сабаби чунин ном ниҳодан он аст, ки забоншинос ва арӯзии машҳури араб Абулҳасани Аҳфашӣ Балхӣ (ваф. 830-33) пас аз Халил ибни Аҳмади Басрӣ рукни аслии онро аз мутақориб дарёфтааст. Ин баҳр дар китобҳои арӯз бо номҳои рақзулхайл (суръат), савтунноқус (садои зангӯлаи маъбади насоро) ва ғариб (нодир) низ ёд мешавад.

¹⁵ Дар ин хусус ба таври муфассал ниг. ба: «Замима»-и бар мақолаи «Басомади вазн ва ихтиёроги шоирӣ» нигоштаи роқими сутур, ки дар китоби «Ҷойгоҳи суҳан» ҷой дода шудааст.

Рукни аслии мутадорик фoъилун (- V -) буда, аз он ниҳofҳои зерин падида омаданд.

1. фаълун V V – маҳбун
2. фаълун – – мақтӯ
3. фаълал V – маҳбуни мақтӯ
4. фаъ – аҳазз

Мутадорик аз ҷумлаи баҳрҳои камистеъмол аст. Шоирони классики мо ба авзони он хеле кам тавачҷуҳ кардаанд. Дар шакли солими ин баҳр – 8 бор фoъилун (- V -) ҳар қас, ки шеър гуфтааст, ба ҷиҳати имтиҳон ва ё таъбозмоӣ будааст. Ғайричашмдошт дар эҷодиёти шоирони қарни бист, ба монанди Айнӣ, Лоҳутӣ, Фарҳат ва шеъри бачагона мутадорик ва авзони он мавриди истифода қарор гирифтааст. Масалан, дар шеъри Лоҳутӣ шаш вазни зерини мутадорик ба мушоҳида расидааст:

1. Мутадорикӣ мусаммани солим
2. Мутадорикӣ мусаммани маҳбуни максур
3. Мутадорикӣ мусаддаси солим
4. Мутадорикӣ мураббаи солим
5. Мутадорикӣ мураббаи мақтӯ
6. Мутадорикӣ мураббаи маҳбуни маҳзуф¹⁶.

Анвои нисбатан маъмули ин баҳр се вазни зеринанд, ки мисолҳо барои онҳо дар ҷанд китобҳои таълимии дастрас ба ҳам монанданд, яъне аз як китоб ба китоби дигар такрор шудаанд.

1. Мутадорикӣ мусаммани солим: ҷаҳор бар фoъилун (- V -) дар ҳар мисроъ:

Шуд ҳазон рушди мо, шуд қамон пушти мо,
Хуни дил мечақад аз сарангушти мо.

Лоҳутӣ

2. Мутадорикӣ мусаммани маҳбун: ҷаҳор бор фаълун (V V -) дар ҳар мисроъ:

Ҷу руҳат набувад гули боғи Ирам,
Ҷу қадат набувад қадӣ сарви қаман.

¹⁶ Дар ин бора ниг. ба: Назмшиносӣ (раҳнамоӣ таълим). Таҳияи А. Насриддинов, Ш. Тоҷибоев. – Хучанд, 2002. – 126 саҳ. – С. 52-53.

Салмони Соваҷӣ

3. Мутадорика мусаммани мактӯъ: чаҳор бор фаълун
(- -) дар ҳар мисроъ:
То кай моро дар ғам дорӣ?
То кай орей бар ман хорӣ?

Ҷомӣ

Тамрин:

Вазни байтҳои зеринро муайян кунед:

Кучо аз хоби ноз он фитнаи даври қамар хезад,
Магар дар дасту пояш Офтоб афтад, ки бархезад.
Мавлоно Анварии Бухорой
Ба кини мо камар бандад касе, к-аз бахт баргардад,
Чу вақти марги мор ояд, ба гирди раҳгузар гардад.

Масъуди Балёӣ

Наргисаш дар хоб дидам, аз лабаш кардам тамаъ,
Гуфт: Эӣ аблаҳ, бирав, биншин, ки бедорам ҳанӯз!

Мавлоно Аблаҳӣ

Ҳар кӣ даст аз оби ҳайвон шуст, Хизри вақти мост,
Ҳар кӣ аз зулмоти нафс омад бурун, Искандар аст.

Ғиёсиддини Амирхунд

Аз ҳасрати май соқии мо кушт басеро,
Даврест, ки парвои касе нест касеро.

Қозӣ Абулбаракаи Самарқандӣ

Ҳамеша чу Хур гетиафрӯз бод,
Ҳама рӯзи ӯ иди Наврӯз бод!

Мирзо Разии Ортимонӣ

Дар чаман ёр чу бо он қаду қомат бархост,
Сарв биншаст зи даъвию қиёмат бархост.

Амир Султон Иброҳим

Хуш ҳаётест касеро, ки пас аз ҷон додан
Дӯстон бар сари хокаш ба зиёрат бираванд.

Шайх Ҷалолиддини Озарӣ

Ид аст, бархез, эӣ санам, пеш ор пеш аз субҳдам,

Дар базми Ҷамшеди замон хоми хум андар ҷоми Ҷам.

Хоҷа Салмони Соваҷӣ

Ҳар дам дилам пурхун кунӣ в-аз хун рухам гулгун кунӣ,
Дар домани гардун кунӣ аз дидаам ҳар субҳдам.

Хоҷа Салмони Соваҷӣ

Маро нола аз пардаи дил барояд,
Ба нозе ки Лайли зи маҳмил барояд.

Мирзо Соиб

Хома бишкастему лаб бастем аз асрори ишқ,
К-ин на дар таҳрири мо гунчад, на дар таҳрири мо.

Абдурраҳмони Ҷомӣ

Сунбули сияҳ бар суман мазан,
Лашкари ҳабаш бар Хутан мазан.

Абдурраҳмони Ҷомӣ

Ҳамон роҳе, ки поёнаш намебинам, ватандорист,
Ҳамон дарде, ки дармонаш намебинам, ватандорист.

Муҳаммад Ғоиб

Намози ишқ такбире надорад,
Ҳадисаш шарҳу тафсире надорад

Муҳаммад Ғоиб

Пурсиш ва супориш:

1. Баҳрҳои асли кадомҳоянд?
2. Рукнҳои солими баҳрҳои аслиро бинависед.
2. Маънии луғавӣ ва истилоҳии ҳар кадом баҳрҳои аслиро чудоғона нависед.
3. Зиҳофҳои машҳури баҳрҳои аслиро ҳифз кунед.
4. Ба ҳар кадом аз баҳрҳои асли яктоӣ мисол нависед ва вазни онҳоро муайян кунед.
5. Дар миёни вазнҳои баҳри ҳазаҷ кадом вазн дар маснависароӣ мавриди истиқболи шоирон қарор гирифтааст?
6. Дар миёни авзони баҳри ҳазаҷ кадом вазн аз ҷумлаи авзони даврӣ маҳсуб мешавад?
7. Маснавии «Субҳат-ул-аброр»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ дар кадом вазни баҳри рамал суруда шудааст?

8. Кадом шакли баҳри раҷаз дар сурудани шеърҳои кӯдакона мавриди истифода қарор гирифтааст?

9. «Шоҳнома»-и Фирдавси дар кадом вазни баҳри мутақориб суруда шудааст?

10. Ашъори дар кадом вазни баҳри мутақориб сурударо метавон ба се вазн хонду тактеъ кард?

11. Кадом баҳр дар китобҳои арӯз бо номҳои рақзулхайл, савтуннокус ва ғариб ҳам ёд мешавад?

БАҲРҲОИ ФАРӢ

Баҳрҳои фарӣ ё ғайри солим баҳрҳоеанд, ки рӯкни махсус надоранд, шоха ё шӯбае аз баҳрҳои аслианд, ки дар натиҷаи омезиши рӯкҳои солим ва зихофҳои баҳрҳои асли ба вучуд меоянд.

Баҳрҳои фарӣ аз омезиши чаҳор рӯкни зерин ҳосил мешаванд:

мафӯйлун + фӯйлотун + мустафӯилун + мафӯйлоту
V ---- V ---- V ---- V

1. Қариб	1. Чағид	1. Сареъ
2. Музореъ	2. Хафиф	2. Мунсарех
3. Мушокил	3. Мучтас	3. Муқтазаб

Бо таваҷҷуҳ ба ҳамин маҳраҷҳо ва иштироки се рӯкни умумии **макфӯф**: мафӯйлу (V -- V) ва фӯйлоту (- V - V), **маҳбун**: фаъилотун (V V --) ва мафӯйлун (V - V -), **матвӣ**: муфтаъилун (- V V -) ва фӯйлоту (- V - V), ба тартиб дар ҳар гурӯҳ, баҳрҳои фарӣро ба се гурӯҳ табақбандӣ кардаанд:

I. Ба гурӯҳи аввал баҳрҳои **қариб**, **музореъ** ва **мушокил** дохил мешаванд, ки ҳар сеяшон дар асоси рӯкҳои солими баҳрҳои ҳазаҷу рамал ва зихофҳои онҳо ҳосил мешаванд.

Баҳрҳои фарӣ шаклҳои солим доранд, ки барои ҳар кадом махсус мебошанд. Шаклҳои солими се баҳри шомили гурӯҳи аввал чунинанд.

1. Қариб: V ---- / V ---- / - V --

Ин шакл чунин маънӣ дорад, ки дар баҳри қариб ду рӯкни аввал ҳамеша аз ҳазаҷ буда, охири аз рамал аст.

2. Музореъ: V ---- / - V -- / V ---- / - V --

3. Мушокил: - V -- / V ---- / V ----

Рӯкни умумии ин гурӯҳ **макфӯф** аст, ки аз ҳазаҷ мафӯйлу (V -- V) ва аз рамал фӯйлоту (- V - V) буда, барои ҳар се баҳр умумианд.

II. Ба гурӯҳи дуюм баҳрҳои **чағид**, **хафиф** ва **мачтас** дохил мешаванд. Ин баҳрҳо аз рӯкҳои солим ва зихофҳои баҳрҳои рамал ва раҷаз ҳосил мешаванд.

Шаклҳои солимашон ба шакли зайланд:

1. Чағид: - V -- / - V -- / - - V -

2. Хафиф: - V -- / - - V - / - V -- (- - V -)

3. Мучтас: - - V - / - V -- / - - V - / - V --

Рӯкни умумии ин гурӯҳ **маҳбун** буда, аз рамал фаъилотун (V V --) ва аз раҷаз мафӯйлун V - V - мебошад.

III. Ба гурӯҳи сеюм баҳрҳои **сареъ**, **мунсарех** ва **муқтазаб** дохил мешаванд. Ин гурӯҳ аз рӯкни асосӣ ва зихофҳои баҳри раҷаз ва рӯкни мафӯйлоту (- - - V) ба вучуд меоянд. Мафӯйлоту аз аркони асосии арӯзӣ маҳсуб шавад ҳам, дар алоҳидагӣ дар сохтани ҳеҷ кадом баҳр иштирок намекунад, вале мисли дигар рӯкҳои асли дорой шакли зихофӣ мебошад.

Шаклҳои солими баҳрҳои фарӣи гурӯҳи сеюм чунинанд:

1. Сареъ: - - V - / - - V - / - - - V

2. Мунсарех: - - V - / - - - V / - - - V - / - - - V

3. Муқтазаб: - - - V / - - - V - / - - - V / - - - V -

Рӯкни умумии ин силсила **матвӣ** буда, аз раҷаз муфтаъилун (- V V -) ва аз мафӯйлоту фӯйлоту (- V - V) мебошад.

Ҳоло ҳар кадом аз баҳрҳои фарӣ ба тартиби мазкур зикр мегарданд:

1. ҚАРИБ

Қариб дар луғат ба маънии наздик аст. Он ба музореъ наздикӣ дорад. Дигар ин ки ба қарибӣ, яъне пас аз Халил ибни Аҳмади Басрӣ аз ҷониби Юсуфии Нишопурӣ эҷод шудааст. Дар истилоҳ бахрест, ки асли он мафъйлун мафъйлун фъилотун (V --- / V --- / - V --) аст. Зихофҳои машҳури баҳри қариб аз мафъйлун (V ---)

1. мафъйлу V -- V макфуф

2. мафъилун V - V - макбуз

3. мафъулу -- V ахраб

4. мафӯлун --- ахрам

ва аз фъилотун (- V --)

1. фъилун - V - маҳзуф

2. фъилон - V ~ максур

3. фъилиён - V - ~ мусаббағ

мебошанд.

Доираи истеъмоли ин баҳр маҳдуд буда, асосан дар шакли мусаддас истифода шудааст.

Ду вазни зерин нисбатан маъмул мебошанд.

1. Қариби мусаддаси ахраби макфуф: мафъулу мафъйлу фъилотун (-- V / V -- V / - V --):

Паймонаи ин чархро се ном аст,

Маъруф ба имрӯзу дию фардо.

Носири Хусрав

2. Қариби мусаддаси ахраби макфуфи максур: мафъулу мафъйлу фъилон (-- V / V -- V / - V ~):

Май орад шарафи мард ме паид,

Озоданижод аз дирамхарид.

Рӯдакӣ

Таъкид: Дар оғози мисраи аввал як ҳичои дароз аз тақтеъ зиёд омадааст, ки аз ҷумлаи нодиртарин қорбурди ихтиёроги шоирӣ маҳсуб мешавад.

2. МУЗОРЕЪ

Музореъ дар луғат ба маънии монанд ва мушобех аст. Барои он ҷунин номидаанд, ки ба баҳрҳои ҳазач ва мунсарех аз ҷиҳати баробар омадани ҳичоҳои дарозу кӯтоҳ монандӣ дорад. Дар истилоҳ ба баҳре гуфтаанд, ки вали он мафъйлун фъилотун мафъйлун фъилотун (V -- / - V -- / V --- / - V --) мебошад.

Зихофҳои машҳури баҳри музореъ аз мафъйлун (V --)

1. мафъйлу V -- V макфуф

2. мафъулу -- V ахраб

3. мафъулун --- ахрам

4. мафӯлун V -- маҳзуф

ва аз фъилотун (- V --)

1. фъилоту - V - V макфуф

2. фъилиён - V - ~ мусаббағ

3. фъилун - V - маҳзуф

4. фъилон - V ~ максур

мебошанд.

Шакли солими ин баҳр хушоҳанг ва маъмул намебошад.

Вазнҳои машҳури музореъ инҳоянд:

1. Музореъи мусаммани ахраб: мафъулу фъилотун мафъулу фъилотун (-- V / - V -- / -- V / - V --):

Даст аз талаб надорам, то коми ман барояд,

Ё тан расад ба ҷонон, ё ҷон зи тан барояд.

Ҳофиз

2. Музореъи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф: мафъулу фъилоту мафъйлу фъилун (-- V / - V - V / V -- V / - V --):

Тарсам, ки ашк дар ғами мо пардадар шавад,

В-ин рози сарбамухр ба олам самар шавад.

Ҳофиз

Баҳри музореъи мусаммани мақсур, ки аз ин вазн танҳо бо ҳичои охираш фарқ мекунад, низ серистеъмол мебошад:

Хуштар зи айшу сӯхбату боғи баҳор чист?
Соқӣ кучост, гӯ, сабаби интизор чист?

Ҳофиз

-- V/- V - V/V -- V/- V ~

мафъӯлу фоъилоту мафоъйлу фоъилон

3. Музореъи мусаммани ахраби мусаббағ: мафъӯлу фоъилотун мафъӯлу фоъилиён (-- V/- V -- / -- V/- V -- ~):

Месузам аз фироқат, рӯй аз чафо бигардон,
Ҳичрон балои мо шуд, ё Раб, бало бигардон.

Ин байтро дар вазни дигар ҳам метавон хонду тақтеъ кард, яъне дорои ду вазн аст. Пайдо кардани вазни дуоми он ҳамчун супориш пешниҳод мешавад.

Баҳри музореъ ва авзони он аз чумлаи серистеъмолтарин вазнҳои шеъри форсии тоҷикӣ ба ҳисоб мераванд. Аз чумла, Ҳоҷа Ҳофиз дар авзони гуногуни он 94 ғазал сурудааст, ки ҳама хушоянду равонанд.

3. МУШОКИЛ

Мушокил дар луғат ба маънии монанд ва ҳамшакл омадааст. Бинобар ба баҳри қариб монанд будани рукнҳояш чунин ном гирифтааст. Тафовути ин ду баҳр аз тартиби ҷойгиршавии рукнҳои фоъилотун (- V - -) ва мафоъйлу ба мушоҳида мерасад. Дар истилоҳ номи баҳрест, ки асли он фоъилотун мафоъйлу мафоъйлу (- V -- / V --- / V ---) мебошад.

Мушокил аз фоъилотун (- V - -) як зихоф: макфуф - фоъилоту (- V - V) ва аз мафоъйлу (V - - -) ду зихоф дорад:

1. мафоъйлу V -- V макфуф

2. мафоъйл V - ~ мақсур

Ин баҳр аз чумлаи баҳрҳои камистеъмол ба ҳисоб меравад. Ду намунаи зерин аз китобҳои таълимӣ нақл мешавад:

1. Мушокили мусаддаси солим: фоъилотун мафоъйлу мафоъйлу (- V -- / V --- / V ---):

Дар азобам аз он рӯзе, ки дур астӣ,
Дар ҳаётам ба чашми ман ту нур астӣ.

2. Мушокили мусаддаси макфуфи мақсур: фоъилоту мафоъйлу мафоъйл (- V - V/V -- V/V - ~):

Эй нигори сияҳчашму сияҳмӯй,
Сарвақди накӯғӯи накӯрӯй.

Ин баҳр дар қадим бештар ба фаҳлавиёт (дубайтҳои халқӣ) хос будааст. «Ашъори фаҳлавӣ, – мегӯяд муаллифи китоби «ал-Муъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-Аҷам», – дар ин баҳр (мушокил – М.Н.) беш аз ашъори порсӣ аст¹⁷».

4. ЧАДИД

Чадид дар луғат ба маънии нав аст. Дар истилоҳ ба баҳри фаръие гуфта мешавад, ки асли он фоъилотун фоъилотун мустафъилун (- V - - / - V - - / - - V-) мебошад.

Баҳри чадид аз рукни фоъилотун (- V - -) зихофи махбун: фаъилотун (V V - -) ва аз рукни мустафъилун ҳам як зихофи махбун: мафоъйлу (V - V -) дошта, асосан дар шакли мусаддас меояд. Дар шакли мусамман ба чашм намерасад.

Ин баҳр фақат ба шеъри форсии тоҷикӣ хос буда, аз ҷониби Бузургмеҳри Қойинӣ пас аз Халил ибни Аҳмад эҷод шудааст. Аз ин ҷост, ки онро чадид, яъне навпайдокардашуда номидаанд. Инчунин, бо номҳои ғариб, нодир ва аҷиб ҳам ёд шудааст.

¹⁷ Шамси Қайси Розӣ. ал-Муъҷам... Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи ҷоп Урватулло Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 саҳ. – С. 140. Аз ин баъд: ал-Муъҷам.

Чаид дар қиёс ба дигар баҳрҳои фаръӣ хеле камистеъмол аст. Ду намунаи зайл аз китобҳои таълимӣ нақл мешавад:

1. Чаиди мусаддаси солим: фозилотун фозилотун мустафилун (- V -- / - V -- / -- V -):

Эй нигоринмӯй дилбар, кам кун ситам,

К-ин дили ман бе руҳи ту пур шуд зи ғам.

аз «ал-Муъҷам»

2. Чаиди мусаддаси маҳбун: фозилотун фозилотун мафозилун (V V -- / V V -- / V - V -):

Чу қадат гарчи санавбар кашад саре,

Набувад чун қадӣ сарват санавбаре.

Сайфӣ

5. ХАФИФ

Маънии луғавии хафиф сабук аст. Ин баҳрро барои он хафиф номидаанд, ки авзонаш сабуку равон буда, аз сабуктарин баҳрҳои арӯз ба ҳисоб меравад.

Рукни аслии он фозилотун мустафилун фозилотун (- V -- / -- V - / - V - -) аст, вале дар ин шакл истифода намешавад.

Зихофҳои баҳри хафиф аз рукни фозилотун (- V - -)

1. фозилотун V V -- маҳбун

2. фозилун V V - маҳбуни маҳзуф

3. фозилон V V ~ маҳбуни мақсур

4. фозилун -- аслам

5. фозилон - ~ аслами масаббағ

ва аз мустафилун (- - V -) мафозилун (V - V -), яъне маҳбун аст.

Дар арӯзи арабӣ ин баҳр дар шакли мусамман истеъмол нашудааст, аммо шоирони форсизабон гоҳе авқот онро дар шакли мусамман низ ба кор бурдаанд. Бояд таваҷҷуҳ дошт, ки дар шакли солим ин баҳр хушоҳанг нест, дар шеъри форсии тоҷикӣ танҳо вазни зерини он корбаст шудааст:

Хафифи мусаммани маҳбун: фозилотун мафозилун фозилотун мафозилун (V V -- / V - V - / V V -- / V - V -):

Ба тамошои ин чаман дари миҷгон дароз кун,
Зи хумистони офият қадаҳе гиру ноз кун.

Бедил

Хафиф аз ҷумлаи авзони машҳури шеъри форсии тоҷикӣ буда, дар шакли мусаддас серистеъмол аст. Авзони машҳураш инҳоянд:

1. Хафифи мусаддаси маҳбуни маҳзуф: фозилотун мафозилун фозилун (- V -- / V - V - / V V -):

Нақши каж маҳв кун зи тахтаи дил,

То шавад бар ту кашф ҳар мушкил.

Саной

Ин вазн аз ҷумлаи авзони маснавиҳои машҳур ба ҳисоб меравад.

Гоҳе рукни охири ин вазн мақсур (V V ~) меояд, ки онро дар арӯзи суннатӣ ҳамчун вазни ҷудогона ба ҳисоб мегиранд ва он низ серистеъмол аст:

Дил саропардаи муҳаббати ўст,

Дида оинадори талъати ўст.

Ҳофиз

2. Хафифи мусаддаси маҳбуни аслам: фозилотун мафозилун фозилун (- V -- / V - V - / --):

Эй ки доир ба хеш мағрурӣ,

Гар туро ишқ нест, маъзурӣ.

Ҳофиз

Агар рукни охираш аслами мусаббағ (- ~) ояд, онро хафифи мусаддаси маҳбуни аслами мусаббағ мегӯянд, ки низ машҳур аст:

Ҳоли хуниндилон кӣ гӯяд боз,

В-аз фалак хуни Ҷам кӣ ҷӯяд боз?

Ҳофиз

- V -- / V - V - / - ~
фоџилотун мафоџилун фаџлон

6. МУЧТАС

Мучтас дар луғат ба маънии аз бех кандашуда аст. Барои он ин бахрро мучтас гуфтаанд, ки шакли мусаддаси онро аз баҳри хафиф баркандаанд.

Шакли мусаддаси баҳрҳои хафифу мучтас ба ҳам монанд буда, фақат аз нигоҳи ҷойгиравии рӯкҳо аз ҳам фарқ мекунанд.

Рӯкни аслии мучтас мустафъилун фоџилотун мустафъилун фоџилотун (-- V - / - V - - / - - V - / - V - -) мебошад, аммо дар ин шакл хеле камистеъмол аст.

Зихофҳои маъмули он аз фоџилотун (- V - -)

1. фаџилотун V V - - махбун;

2. фаџилун V V - махбуни махзуф;

3. фаџилон V ~ махбуни мақсур;

4. фаџлун - - аслам;

5. фаџлон - ~ аслами мусаббағ

ва аз мустафъилун:

1. мафоџилун V - V - махбун;

2. мафоџилу V - V V машкул;

3. фоџилун - V - марфӯъ

мебошад.

Вазнҳои машҳури мучтас инҳоянд:

1. Мучтаси мусаммани махбун: мафоџилун
фаџилотун мафоџилун фаџилотун (V - V - / V V - - / V - V -
- / V V - -):

Насими субҳи саодат бад-он нишон, ки ту донӣ,
Гузар ба кӯи фалон кун, дар он замон ки ту донӣ.

Ҳофиз

2. Мучтаси мусаммани махбуни махзуф: мафоџилун
фаџилотун мафоџилун фаџилун (V - V - / V V - - / V - V -
/ V V - -):

Салоҳи кор кучову мани хароб кучо?

Бубин тафовути роҳ аз кучост то ба кучо?

Ҳофиз

Баҳри мучтаси мусаммани мақсур, ки аз вазни боло танҳо бо ҳичои охираш фарқ мекунад, низ серистифода аст:

Чу бишнави сухани аҳли дил, мағӯ ки хатост,
Суханшинос най, ҷони ман, хато ин ҷост.

Ҳофиз

V - V - / V V - - / V - V - / V V ~

мафоџилун фаџилотун мафоџилун фаџилон

3. Мучтаси мусаммани махбуни аслам: мафоџилун фаџилотун мафоџилун фаџлун (V - V - / V V - - / V - V - / - -):

На ҳар кӣ чехра барафрӯхт, дилбарӣ донад,
На ҳар кӣ оина созад, сикандарӣ донад.

Ҳофиз

Гоҳе рӯкни охири ин вазн фаџлон (- ~) меояд, ки ба он аслами мусаббағ мегӯянд. Онро дар арӯзи суннатӣ ҳамчун вазне ҷудогона меҳисобанд, ки мучтаси мусаммани махбуни аслами мусаббағ аст ва ҳам серистифода:

Биё, ки қасри амал сахт суштбунёд аст,
Биёр бода, ки бунёди умр бар бод аст.

Ҳофиз

Мучтас дар шеъри форсии тоҷикӣ аз ҷумлаи пуркорбурдтарин баҳрҳо ба ҳисоб меравад. Шоирони машҳур ба авзони мақсур таваҷҷуҳи зиёд зоҳир кардаанд. Аз ҷумла, Ҳоҷа Ҳофизӣ Шерозӣ 122 ғазали худро дар ҳамин вазнҳо сурудааст.

7. САРЕЪ

Сареъ дар луғат ба маънии шитоб аст. Барои он ин бахрро сареъ номидаанд, ки ҳичоҳи дарозаш нисбат ба кӯтоҳи он зиёдтар аст. Дар хондани шеърҳои дар ин баҳр

сурудашуда овоз тез шуда, боиси бошитоб ва суръатно хондани шеър мегардад. Дар истилоҳ ба бахре гуфти мешавад, ки рукни аслии он мустафъилун мустафъилун мафъулоту¹⁸ (-- V - / - - - V - / - - - - V) ба ҳисоб меравад.

Зихофҳои маъмули саръ аз мустафъилун (-- V -):

1. муфтабилун - VV - матвӣ
2. мафъилун V - V - махбун
3. мафъулун - - - - мактӯъ

ва аз мафъулоту (- - - V):

1. фъилун - V - матвии макшӯф
2. фъилон - V ~ матвии мавкуф

Саръ нисбатан серистеъмол буда, авзони маъмулаш инҳоянд:

1. Саръи мусаддаси матвии мавкуф: муфтабилун муфтабилун фъилон (- VV - / - VV - / - V ~):

Ҳотифе аз гӯшаи майхона дӯш,

Гуфт: Бибахшанд гунаҳ, май бинӯш!

Ҳофиз

Ин ғазалро метавон ба вазни дигар ҳам хонду тактеъ кард¹⁹.

Мисоли дигар аз ҳамин вазн:

¹⁸ Мафъулоту (- - - V) яке аз рукноҳои асосӣ ва солими аруз мебошад. Он дар алоҳидагӣ рукни аслии ягон баҳр нест, аммо ба монанди рукноҳои асосии аруз шаклҳои зихофӣ дорад, ки чунинанд:

1. фъилоту - V - V матвӣ;
2. мафъилу V - - - V махбун;
3. фъилоту V V - V махбул
4. фъилун V V - матвии макшӯф (ё максуф);
5. фъилун - V - матвии мавкуф;
6. мафъйл V - ~ махбуни мавкуф;
7. мафъулун - - - - максуф;
8. мафъулон - - - ~ мавкуф;
9. фаъулун V - - - махбуни макшӯф;
10. мафъулу - - - V марфӯъ;
11. фаъ - манхур;
12. фоз ~ маҷдӯъ.

¹⁹ Вазни дигари байти мазкур фъилотун фъилотун фъилон (- V - - - / - V - - - / - V ~) мебошад, ки дар натиҷаи дароз садо додани ҳичоҳи сеюми ду рукни аввал ҳосил мешавад.

Оина чун нақши ту бинмуд рост,
Худ шикан, ойна шикастан хатост.

Низомӣ

Дар рукни охири ин вазн матвии макшӯф ҳам меояд (- V -), ки кудамо онро вазне ҷудогона медонистанд:

Эй нафаси хуррами боди сабо,
Аз бари ёр омадай, марҳабо!

Саъдӣ

Дар ҳар дуи ин авзон низ маснавиҳо гуфта шудаанд.

2. Саръи мусаддаси матвии макшӯф: мустафъилун мустафъилун фъилун (-- V - / - - - V - / - V -):

Аз ишқи ту ман дар ҷаҳон самарам,
Месӯзад аз ҳичрони ту чигарам²⁰.

8. МУНСАРЕҲ

Мунсарех дар луғат ба маънии ҳайвони тунду осонраванда аст. Вазнҳои ин баҳр сабук ва ба оҳанги мусиқӣ наздик буда, аз ин ҷиҳат ба саръ наздикӣ дорад. Аз ин ҷост, ки ин баҳрро аз саръ ҳосилшуда медонанд. Дар истилоҳи арузӣ баҳрест, ки асли онро мустафъилун мафъулоту мустафъилун мафъулоту (-- V - / - - - V / - - - V - / - - - - V) донистаанд, вале дар ҷунин шакл истифода намешавад.

Зихофҳои маъмули мунсарех аз рукни мустафъилун (- - - V -):

1. муфтабилун - VV - матвӣ;
2. мафъилун V - V - махбун;
3. мафъулун - - - - мактӯъ;
4. фъилун - V - марфӯъ

ва аз рукни мафъулоту (- - - V) зихофҳои зерин мебошанд:

1. фъилоту - V - V матвӣ;

²⁰ Ин байт аз китоби «Назмшиносӣ» (раҳнамои таълим) нақл шуд, инт. ба: с. 66.

2. фо̄илун – V – матвии макшуф
 3. фо̄илон – V ~ матвии мавкуф
 4. фаъ – манхур
 5. фоъ ~ маҷдӯъ
 6. фаъулун V – – махубни макшуф
- Мунсарех аз чумлаи серкорбурдатарин бахрҳои арӯӣ маҳсуб мешавад. Вазнҳои машҳураш инҳоянд:

1. Мунсарехи мусаммани матвии макшуф (максур): муфтаилун фо̄илун муфтаилун фо̄илун (– V V – / – V – / – V V – / – V –):

Зоҳиди хилватнишин дӯш ба майхона шуд,
Аз сари паймон бирафт, бар сари паймона шуд.

Ҳофиз

Ин вазн аз чумлаи авзони даврӣ маҳсуб мешавад.

2. Мунсарехи мусаммани матвии манхур: муфтаилун фо̄илоту муфтаилун фаъ (– V V – / – V – V / – V V – / –):

Равшани талъати ту моҳ надорад,
Пеши ту гул равнақи гиёҳ надорад.

Ҳофиз

3. Мунсарехи мусаммани махбуни макшуф: мустафилун фаъулун мустафилун фаъулун (– – V – / V – / – – V – / V –):

Гардида шамъи базмам беобу тоб бе ту,
Фонуси дил фиканда кишти ба об бе ту.

Сайидо

4. Мунсарехи мусаммани матвии маҷдӯъ: муфтаилун фо̄илоту муфтаилун фоъ (– V V – / – V – V / – V V – / ~):

Дер зиёд он бузургвор Худованд,
Ҷони гиромӣ ба ҷон-ш андар пайванд.

Рӯдакӣ

Дар ин вазн метавонад, ки рукни охир манхур, яъне ба ҷои фоъ (~) фаъ (–) биёяд. Дар ин сурат онро қудамо вазне ҷудогона мепиндошанд:

Дидаи аҳли тамаъ ба неъматӣ дунё
Пур нашавад, ҳамчунон ки ҷоҳ ба шабнам.

Саъдӣ

– V V – / – V – V / – V V – / –

муфтаилун фо̄илоту муфтаилун фаъ

5. Мунсарехи мусаммани матвии мавкуф: муфтаилун фо̄илон муфтаилун фо̄илон (– V V – / – V ~²¹ / – V V – / – V ~):

Он ки дилам сайд кард, мири шикори ман аст,
Даст ба хунам нигор карда нигори ман аст.

Сайфӣ

Вазни мазкур низ аз чумлаи авзони даврӣ ба шумор меравад.

9. МУҚТАЗАБ

Муқтазаб дар луғат ба маънои буридашуда аст. Дар истилоҳ номи бахрест, ки асли он мафъӯлоту мустафилун мафъӯлоту мустафилун (– – – V / – – V – / – – – V / – – V –) мебошад. Барои он муқтазаб гуфтаанд, ки асли онро аз мунсарех буридаанд. Рукнҳои ин ду бахр ҳам монанд буда, фақат аз нигоҳи мавқеашон аз ҳам фарқ мекунанд.

Зихофҳои маъмули муқтазаб аз рукни мафъӯлоту (– – – V)

1. фо̄илоту – V – V матвӣ;
 2. мафо̄йлу V – – V махбун;
 3. мафъӯлу – – V марфӯъ
ва аз рукни мустафилун (– – V –)
1. муфтаилун – V V – матвӣ
 2. мафъӯлун – – – мақтӯъ

²¹ Чунонки дар фасли авзони даврӣ зикр шуд, пораи аввали мисроъ дар ин гуна авзон ҳукми охири мисроъро дорад. Бинобар ҳамин, дар ин вазн ин қоида намудор аст.

3. мафъулон -- ~ мактӯи мусаббаг
мебошанд.
Муктазаб ба гурӯҳи бахрҳои камистеъмол дохил
мешавад. Дар шакли солим истифода намешавад:
Авзони нисбатан маъмули муктазаб инҳоянд:

1. Муктазаби мусаммани матвии мактӯъ: фозилоту
мафъулун фозилоту мафъулун (- V - V / - - - / - V - V / - -
-):

Вактро ғанимат дон, он қадар, ки битвонӣ,
Ҳосил аз ҳаёт, эй чон, як дам аст, то донӣ.

Ин байтро метавон бар вазни дигар ҳам хонду тақтеъ
кард, яъне зубаҳрайн аст. Вазни дигари он фозилун
мафъулун фозилун мафъулун (- V - / V - - - / - V - / V
- - -) - ҳазачи мусаммани аштар мебошад.
2. Муктазаби мусаммани матвий: фозилоту
муфтазилун фозилоту муфтазилун (- V - V / - V V - / - V
- V / - V V -):

Бо лабат чӣ металабам? Бода назди чон чӣ бувад?
Бо рухат чӣ менигарам? Банда пеши хон чӣ бувад?

3. Муктазаби мусаммани матвии мактӯи мусаббаг:
фозилоту мафъулун фозилоту мафъулун (- V - V / - - ~ / -
V - V / - - ~):

Ин чӣ рангу рухсор аст? - Гулшани чамол аст ин!
Ин чӣ қадду рафтор аст? - Ғояти камол аст ин!

Дар ин вазн хусусиятҳои авзони даврӣ ба мушоҳида
мерасад.

Тамрин:

Вазни байтҳои зеринро муайян кунед:

Сахт хушӣ, чашми бадат дур бод,

Солу маху рӯзу шабат сур бод.

Ҳаким Авҳадуддин Анвари Ховарӣ

Ғаҳе, ки маркаби тақрир тозиёна кунӣ,
Сухан ба сарфа кун, эй дӯст, то зиён накунӣ.
Забони сурх сари сабз медахад барбод,
Бахуш бош, ки сар дар сари забон накунӣ.

Фаҳриддин Амир Маҳмуд ибни Ямин

Китоби фазли туро оби баҳр кофӣ нест,
Ки тар кунӣ сари ангушту сафҳа бишморӣ.

Мавлоно Умедии Розӣ

Агар нагашт ба коми ту рӯзгор, маранҷ,
Ки нест гардиши гардун ба ихтиёри кас.
Чунон мабош, ки гардӣ ғубори хотири кас,
Чунон мазӣ, ки расад бар дилат ғубори кас.

Мавлоно Аҳлии Хуросонӣ

Аз душманон баранд шикоят ба пеши дӯст,
Чун дӯст душман аст, шикоят кучо барам?

Мавлоно Азҳарӣ

Пеши мо дори фано мартабаи меъроҷ аст,
Чуз шаҳиди ғамат ин мартаба пайдо накунад.

Мавлоно Аҳлии Шерозӣ

Дар ин ҳадика баҳору хазон ҳамоғӯш аст,
Замона чом ба дасту чаноза бар дӯш аст.

Анварӣ Лоҳурӣ

На тори умр муҳкаму на тори дӯстӣ,
Афсӯс аз ин ду ришта, ки бисёр нозук аст.

Исломи Балхӣ

Баски метарсам аз ҷудоихо,
Мегурезам зи ошноихо.

Мирзо Қалоли Асир

Агар калом на аз осмон фурӯ ояд,
Чаро ба ҳар сухане хома дар сучуд ояд?

Мирзо Соиб

Мард бояд, ки ростгӯ бошад,
Гар биборад бало бар ӯ чу тагарг.
Сухани рост гӯ, матарс, ки рост
Набарад рӯзию наёрад марг.

Хоча Чамолиддин Абдурраззоки Исфажонӣ

Дидаи зорам ба раҳат рӯзу шаб, бе ту чигарпораам,
Чашми пур аз ашқаи чони ба лаб, бе ту чигарпораам.

Муҳаммад Ғоиб

Пурсиш ва сунорши:

1. Чӣ гуна баҳрхоро баҳрҳои фаръӣ ё ғайри солим мегӯянд?
2. Баҳрҳои фаръӣ аз омезиши кадом рукнҳо ҳосил мешаванд?
3. Баҳрҳои фаръиро ба чанд гурӯҳ табақбандӣ кардаанд? Онҳоро табақа ба табақа нависед.
4. Шаклҳои солими баҳрҳои фаръиро бинависед.
5. Шаклҳои солими баҳрҳои фаръӣ ба чӣ далолат мекунаанд?
6. Маъниҳои луғавӣ ва истилоҳии ҳар як аз баҳрҳои фаръиро ҷудоғона наисед.
7. Барои ҳар кадом баҳрҳои ғайрисолим яктоӣ мисол биёред.
8. Дар миёни баҳрҳои фаръӣ кадом баҳрҳо камистеъмол ва кадом баҳрҳо серистеъмол ҳастанд?
9. Кадом вазни баҳри музореъро ба сурати дигар ҳам метавон хонду тақтеъ кард?
10. Кадом баҳри фаръӣ фақат ба шеъри форсии тоҷикӣ хос буда, аз ҷониби Бузургмехри Қойинӣ эҷод шудааст?
11. Дар миёни авзони баҳри мунсарех кадоме аз ҷумлаи авзони даврӣ ба шумор меравад?
12. Боз дар кадом вазни баҳрҳои фаръӣ хусусиятҳои авзони даврӣ ба мушоҳида мерасад?

ВАЗНИ РУБОЙ ВА ДУБАЙТӢ

Дар арӯзи суннатӣ вазни рубоиро 24 навъ доништа, он ҳамаро дар ду шаҷараи аҳраб ва аҳрами баҳри ҳазач чамъ овардаанд. Ҳар шаҷара аз 12 вазн иборат аст. Вазнҳое, ки бо рукни аҳраб – мафъӯлу (– – V) оғоз ёфтаанд, ба шаҷараи аҳраб ва авзоне, ки бо рукни аҳрам – мафъӯлун (– – –) сар шудаанд, ба шаҷараи аҳрам тааллуқ доранд.

Суратҳои 24-гонаи вазни рубоӣ, ки онро Хоча Имом Ҳасани Қаттони Марвазӣ ном донишманди хуросонӣ дар шаҷараҳои мазбур чамъ овардааст, дар китобҳои арӯзии қадим зикр гардидаанд. Вале дар он миён фақат як вазн: мафъӯлу мафъӯйлу мафъӯйлу фаъал (– – V/ V – – V/ V – – V/ V –) вазни асли буда, авзони тақтеъии дигар бо истифода аз ду ихтиёри шоирӣ: таскин ва қалб²² ба вазни асли табдил мешаванд.

Сабаби 24 навъ доништани вазни рубоӣ аз он иборат аст, ки ин вазн дар қиёс бо дигар авзони арӯзӣ хеле зиёд тағйирпазир аст. Бинобар ҳамин, арӯзиёни қадим тағйироти ҷоиз дар ин вазнро вазне ҷудоғона ҳисобида, ба қоида даровардаанд. Дар як рубоӣ якбора чаҳор навъи вазни шаҷараи аҳраб ё шаҷараи аҳрамро истифода бурдан мумкин аст, – гуфтани баъзе арӯзиён низ аз ҳамин андеша сарчашма гирифтааст²³.

Ба ғайр аз вазни асли дигар авзони рубоӣ фақат арзиши таҳқиқӣ доранду бас.

Рубоии зеринро тақтеъи ҳичоӣ ва тақтеъ ба аркон кунем, натиҷаи зайл ба даст меояд:

Он қаср, ки Баҳром дар ӯ ҷом гирифт,
мафъӯлу мафъӯйлу мафъӯйлу фаъал
Оҳу бача карду рӯбах ором гирифт.

²² Дар бораи ин ду ихтиёри шоирӣ ниг. ба: фасли “Ихтиёротӣ шоирӣ” дар ҳамин китоб.

²³ Ниг. ба: Урватуллои Тоир. Таҳқиқ ва таълими арӯз. – Душанбе: Дониш, 1995. – 194 сах. – С. 119.

мафъӯлу мафъилун мафъйлу фаъал
 Баҳром, ки гӯр мегирифтӣ ҳама умр,
 мафъӯлу мафъилун мафъйлу фаъал
 Дидӣ, ки чӣ гуна гӯр Баҳром гирифт?
 мафъӯлу мафъилун мафъйлу фаъал

Нишонаи дарозию кӯтоҳии ҳичоҳои ин рубоии Хайём
 ва пояҳои арӯзии он чунин аст:

-- V / V -- V / V -- V / V --

-- V / V - V - / V -- V / V -

-- V / V - V - / V -- V / V -

-- V / V - V - / V -- V / V -

Чунонки мебинем, дар мисраи аввал вазни аслии
 рубой риоят шуда ва ҳеҷ тағйире ба назар намерасад. Вале
 дар рукнҳои дуҷуми мисроҳои дигар амали қалб ба
 мушоҳида мерасад: ба ҷойи мафъйлу мафъилун оварда
 шудааст, ки раво мебошад.

Ҳамин тавр, шоир бо истифода аз ихтиёрооти шоирӣ
 дар вазни рубой озодии зиёд дорад. Дар натиҷаи амали
 таскин ва қалб дар вазни аслии рубой ҳашт шакли зерин
 ба даст меояд, ки он ҳама рукни асли ва зиҳофҳои баҳри
 ҳазач буда, вобаста ба мавқеи истифодашон дар рукнҳои
 арӯзии вазни рубой ба се гурӯҳ чудо мешаванд:

I	II	III
мафъӯлу (-- V)	мафъйлу (V -- V)	фаъал (V -)
мафъулун (---)	мафъйлун (V ---)	фаъ (-)
	мафъилун (V - V -)	
	фъилун (- V -)	

Гурӯҳи аввал дар рукнҳои якуму дуҷуми сеҷум омада
 метавонанд. Гурӯҳи дуҷум дар рукнҳои дуҷуми сеҷум ва ду
 зиҳофи гурӯҳи сеҷум танҳо дар рукни охир меоянд.

Мухтассоти рубой. Дар шиноҳти вазни рубой
 таваҷҷуҳ ба мухтассоти зайл зарур аст:

1. Вазни рубой аз хушоҳангарин авзони арӯзи буда,
 аз ҷониби форсизабонон кашф шудааст. То истихроҷи ин
 вазн арабҳо рубой намегуфтаанд. Ба қавли Шамси Қайси
 Розӣ, «дар қадим бар ин вазн шеърӣ тозӣ нагуфтаанд ва
 акнун муҳаддисони арбоби табъ бар он иқболе тамоми
 қардаанд ва рубоӣҳои тозӣ дар ҳама билоди араб шоеъ ва
 мутадовил гаштааст»²⁴.

2. Вазни аслии рубоиро дар арӯзи суннатӣ ҳазачи
 мусаммани аҳраби макфуфи маҷбуб меғоянд

3. Ҳар як мисраи рубой аз ҷаҳор рукн таркиб ёфтааст.

4. Вазни рубой ҳамеша тағйирёбанда аст. Ба ин
 маънӣ, ки ғайр аз рукни аввал дигар ҳамаи рукнҳо
 тағйирпазир ҳастанд.

5. Рубой ҳамеша бо ҳичои дароз оғоз мешавад.

ТАМРИН

1. Вазни аслии рубоиро пеши назар биёред ва бо
 таваҷҷуҳ ба ихтиёрооти шоирӣ таскин ва қалб вазни
 рубоӣҳои зеринро муайян кунед:

Дар корғаҳи кӯзагаре рафтам дӯш,
 Дидам ду ҳазор кӯза гӯёву хамӯш.
 Ногоҳ яке кӯза баровард хурӯш:
 Ку кӯзагару кӯзахару кӯзафурӯш?

Хайём

Овози туро зи сад ҷаҳон мешунавам,
 Бо гӯши дилу ба гӯши ҷон мешунавам.
 Овози ту гар зи боғи гулҳо ояд,
 Аз байни садои булбулон мешунавам.

Лоик

Бо қомати шамшод ҷамон меоям,
 Сӯйи мани густох амон меоям.
 Махмуру ба дил шӯру ба лаб хандаи гул,
 Дил бурдаву боз қасди ҷон меоям.

Ховари Абдулҳай

²⁴ ал-Муъҷам, сах. 97.

Дубайтӣ баръакси рубой вазни собит дорад. Агар хамаи дубайтиҳои адабиёти форсии тоҷикиро тақтеъ бикунем, вазни мафӯйлун мафӯйлун фаъулун (V --- / V ---) ба даст меояд, ки он вазни дубайтӣ мебошад.

Барои намуна дубайтии зеринро тақтеъ мекунем:

Фалак зору низорам кардӣ охир,
 мафӯйлун мафӯйлун фаъулун
 Чудо аз гулӯзорам кардӣ охир.
 мафӯйлун мафӯйлун фаъулун
 Миёни тахтаи нардам нишондӣ,
 мафӯйлун мафӯйлун фаъулун
 Шашу панҷе ба қорам кардӣ охир.
 мафӯйлун мафӯйлун фаъулун

Бобо Тоҳир

Нишонаҳои кӯтоҳию дарозии ин дубайтӣ ва пояҳои арӯзии он чунин аст:

V --- / V --- / V ---
 V --- / V --- / V ---
 V --- / V --- / V ---
 V --- / V --- / V ---

Вазни дубайтиро дар арӯзи суннатӣ ҳазачи мусаддаси маҳзуф мегӯянд.

Мухтассоти дубайтӣ: Дар қиёс ба вазни рубой мушаххасоти вазни дубайтӣ ба қарори зайл аст:

1. Ҳар як мисраи дубайтӣ аз се рӯкн, ё худ пояи арӯзӣ иборат аст.
2. Вазни дубайтӣ собит ва тағйирнаёбанда аст.
3. Ҳиҷои аввалини дубайтӣ ҳамеша кӯтоҳ аст.

ТАМРИН:

Дубайтии зеринро аз нигоҳи вазн таҳлил кунед:

Зи хокистар шарар пайдо намешад,
 Зи хоки тар гуҳар пайдо намешад.
 Агар пеши назарҳоро бубанданд,
 Дигар аҳли назар пайдо намешад.

Лоик

Пурсиш ва сунорш:

1. Дар бораи шинохти вазни рубой дар арӯзи суннатӣ маълумот диҳед.
2. Шачараҳои ахраб ва ахрабро тавзеҳ бидиҳед.
3. Сабаби 24 навъ донишони вазни рубой дар чист?
4. Вазни аслии рубой кадом аст? Онро бинависед.
5. Авзони тақтеъии дигари рубой бо кадом роҳ ба вазни аслии табдил мешаванд?
6. Зиҳофҳои махсуси вазни рубой кадомҳоянд?
7. Дар натиҷаи амали таскин ва қалб дар вазни аслии рубой ҳашт шакл аз рӯкни аслии ва зиҳофҳои баҳри ҳазач ба вуҷуд меояд.
8. Кадомҳоянд онҳо? Ҳар кадомро бинависед.
9. Мухтассоти вазни рубой кадомҳоянд? Онҳоро бинависед.
10. Вазни аслии рӯбоиро дар арӯзи суннатӣ чӣ гуна мехонанд?
11. Рӯбоiero интиҳоб кунед ва вазни онро муайян карда, мухтассоти онро тавзеҳ диҳед.
12. Дубайтӣ аз рубой аз нигоҳи вазн чӣ фарқ дорад?
13. Вазни дубайтӣ кадом аст? Онро бинависед.
14. Вазни аслии дубайтиро дар арӯзи суннатӣ чӣ гуна мехонанд?
15. Мухтассоти дубайтиро дар қиёс ба вазни рубой баён кунед.
16. Дубайтиero интиҳоб кунед ва вазни онро муайян карда, мухтассоти онро тавзеҳ диҳед.

ВАЗНИ МАСНАВИҲОИ МАШҲУР²⁵

Машхуртарин маснавиҳои форсии тоҷикӣ, ки аз ҷониби шоирони маъруф эҷод шудаанд, дар ҳафт вазни баҳрҳои ҳазач, рамал, мутақориб, хафиф ва саръе хонда мешаванд.

Авзоне, ки маснавиҳо дар асоси онҳо навишта шудаанд, (бо тартиби баҳрҳои мазкур) чунинанд:

1. Вазни мафъилун мафъилун фаъулун – аз баҳри ҳазач (ҳазачи мусаддаси маҳзуф):

V --- / V --- / V --

Ин вазн аз вазнҳои серистеъмоли арӯзи форсии тоҷикӣ буда, маснавиҳои «Саодатнома» ва «Рӯшноинома»-и Носири Хусрав, «Вис ва Ромин»-и Фахриддини Гургонӣ, «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ, «Хусравнома», «Илоҳинома» ва «Асрорнома»-и Аттор, «Гулшани роз»-и Шайх Маҳмуди Шабистарӣ, «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, «Сифот-ул-ошиқин»-и Ҳилолӣ, «Лайлӣ ва Мачнун»-и Мулҳами Бухорӣ, «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҳозик... дар ҳамин вазн навишта шудаанд.

ТАМРИН:

Байтҳои зеро, ки аз маснавиҳои мазкур оварда шудаанд, тақтеъ кунед ва номи вазни онҳоро бинависед:

Ту гӯӣ биниаш теғест аз сим,
Ки кард он теғ себоро ба ду ним.

Низомӣ

Ҷаҳонро сар ба сар оина медон,
Ба ҳар як заррае сад меҳри тобон.

Шайх Маҳмуди Шабистарӣ

²⁵ Устодонро зарур аст, ки ба донишҷӯён, қабл аз баёни ин мавзӯ, дар бораи хусусиятҳои жанрии маснавий, мавзӯ, мундариҷа ва маснависароёни машхур маълумот бидиҳанд. Ҷамчунин, бояд ба назар бигиранд, ки дар баёни вазни маснавиҳо ҳиҷоҳои охир ҳамеша дароз ба ҳисоб рафтаанд.

Башорат, к-аз чунин торик чоҳе,
Баромад бас ҷаҳонафрӯз моҳе.

Ҷомӣ

2. Вазни мафъӯлу мафъӯилун фаъӯлун – низ аз баҳри ҳазач (ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзуф):

-- V / V - V - / V --

«Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомӣ ва маснавиҳои ҳамноми бисёре, ки ба тақлид ва ё пайравӣ аз ҳамин дoston суруда шудаанд, ба мисли маснавиҳои Амир Хусрави Деҳлавӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Ҳотифӣ, Ҳилолӣ..., «Тухфат-ул-Ироқайн»-и Ҳоконӣ ва ғайра ба ин вазнанд.

ТАМРИН:

Байтҳои зеро, ки аз маснавиҳои мазкур оварда шудаанд, тақтеъ кунед ва номи вазни онҳоро бинависед:

Давлат талабӣ, сабаб ниғаҳ дор,
Бо халқи Худо адаб ниғаҳ дор!

Низомӣ

Ин сақфи баланди лочвардӣ,
Рӯзону шабон ба гирдгардӣ.
Нилуфари бӯстони ишқ аст,
Гӯӣ ҳами савлаҷони ишқ аст.

Ҷомӣ

Васле, ки ба зӯри ҷанг бошад,
Номест, ки ҷумла нанг бошад.

Ҳилолӣ

3. Вазни фӯйлотун фӯйлотун фӯилун – аз баҳри рамал (рамали мусаддаси маҳзуф):

- V --- / - V --- / - V -

Маснавиҳои «Калила ва Димна»-и Рӯдакӣ, «Мантиқ-ут-тайр» ва «Мусибатнома»-и Аттор, «Маснавийи маънавий»-и Ҷалолиддини Балхӣи Румӣ, «Саломон ва Абсол»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ... дар ин вазн суруда шудаанд.

ТАМРИН:

Байтҳои зерро, ки аз маснавиҳои мазкур оварда шудаанд, тақтеъ кунед ва номи вазни онҳоро бинависед:

Чун ниғаҳ карданд он сӣ мурғ зуд,
Бешак, ин сӣ мурғ он Симурғ буд.

Аттор

Оташ аст ин бонги нойу нест бод,
Ҷар кӣ ин оташ надорад, нест бод!

Румӣ

Қофия андешаму дилдори ман
Гӯядам, м-андеш чуз дидори ман.

Мавлавӣ

4. Вазни фобилотун фаъилотун фаъилун – низ аз баҳри рамал (рамали мусаддаси махбуни маҳзуф):

– V – – / V V – – / V V –

То ҷое, ки мо огоҳӣ дорем, ягона маснавиё, ки дар ин баҳр эҷод шудааст, «Субҳат-ул-аброр»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ мебошад. Байти зерин аз ин маснави аст:

Як дам аз пардаи ғафлат бадар ой,
Бошад, ин роз шавад пардакушой.

5. Вазни фаъулун фаъулун фаъулун фаъал – аз баҳри мутақориб (мутақориби мусаммани маҳзуф):

V – – / V – – / V – – / V – – / V –

Ин вазн вазни дostonҳои қаҳрамонӣ, таърихӣ ва ахлоқӣ буда, «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ, «Гуштоспнома»-и Дақиқӣ, «Гаршоспнома»-и Асадии Тӯсӣ, «Вомиқу Узро»-и Унсурӣ, «Варқа ва Гулшоҳ»-и Айюқӣ, «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳоҷуи Кирмонӣ, «Искандарнома»-и Низомӣ (ва кулли маснавиҳои дар истиқболи ҳамин асари Низомӣ суруда шуда, аз ҷумла «Хирадномаи Искандарӣ»-и Абдурраҳмонӣ Ҷомӣ), «Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ, «Гулшани Сабо»-и Сабои

Кошонӣ, «Зафарномаи Темурӣ»-и Мавлоно Ҳотифӣ ва ғайра дар ҳамин вазн суруда шудаанд.

ТАМРИН:

Байтҳои зерро, ки аз маснавиҳои мазкур оварда шудаанд, тақтеъ кунед ва номи вазни онҳоро бинависед:

Хирад раҳнамою хирад дилкушой,
Хирад даст гирад ба ҳар ду сарой.

Фирдавсӣ

Дил аз банди беҳуда озод кун,
Ситамгар най, дод кун, дод кун!

Низомӣ

Қабо гар ҳарир асту гар парниён,
Ба ночор ҳашваш бувад дар миён,
Ту гар парниёне наёбӣ, маҷӯш,
Карам кор фармову ҳашваш бипӯш.

Саъдӣ

6. Вазни фобилотун мафобилун фаъилун – аз баҳри хафиф (хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф):

– V – – / V – V – /

VV –

Дар ин вазн ҳамаи маснавиҳои Саной, «Ҷафт пайкар»-и Низомӣ ва маснавиҳои дар пайравии он ба миён омада, «Ҷашт бихишт»-и Амир Хусрави Дехлавӣ, «Силсилат-уз-заҳаб»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ... эҷод гардидаанд.

ТАМРИН:

Байтҳои зерро, ки аз маснавиҳои мазкур оварда шудаанд, тақтеъ кунед ва номи вазни онҳоро бинависед:

Хок бар сар кунад шаҳе, к-ӯро
Набувад бар замона ҳукм раво.

Саной

Ҳамаро дар нигорхонаи ҷуд
Қудрати ўст нақшбанди вучуд.

Низомии Ганҷавӣ
Сермушкил шавал аз он зару сим,
Ки шавад гаҳ зи бева, гаҳ зи ятим.

Абдурраҳмони Ҷомӣ
Муайян кунед, ки дар рукни охири мисраи аввали
байти нахуст чӣ ҳодисаи арузӣ рух додааст?

7. Вазни муфтаъилун муфтаъилун фоъилун – аз баҳри
саръ (саръи мусаддаси матвии макшүф):

– V V – / – V V – / – V –

Ин вазни маснавиҳои «Равзат-ул-анвор»-и Хочуи
Кирмонӣ, «Махзан-ул-асрор»-и Низомӣ, «Қирон-ус-
саъдайн» ва «Матлаъ-ул-анвор»-и Амир Хусрави Дехлавӣ,
«Тухфат-ул-аҳрор»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ мебошад.

Байтҳо барои **тамрин**:

Заҳраи меғ аз дили дарё кушод,
Чашмаи Хизр аз лаби хазро кушод.

Низомии Ганҷавӣ

Он ки ҷаҳон сӯхтаи шир кард,
Сӯхта шуд ногаҳ аз он шири сард.

Амир Хусрави Дехлавӣ

Субҳи тараб матлаи анвори ўст,
Ҷайби адаб махзани асрори ўст.

Абдурраҳмони Ҷомӣ

Дар адабиёти классикии форсии тоҷикӣ баъзе
достонҳои ҳастанд, ки дар чандин вазн эҷод шудаанд.
Масалан, дар «Нуҳ сипехр»-и Амир Хусрави Дехлавӣ
ҳашт баҳр ва нуздаҳ вазни шеърӣ истифода шудааст²⁶.

Дар чанд вазн навишта шудани достонҳо қабл аз
Амир Хусрав ба мушоҳида намерасад, ин ҳодиса аз
ибтикороти ҳамин шоир ва муҳаққиқ мебошад.

Пурсиш ва супориш:

1. Маснавиҳои машҳури адабиёти форсу тоҷик дар
чанд вазн ва кадом баҳрҳо суруда шудаанд.

2. Вазни мафоъилун мафоъилун фаъулун аз кадом
баҳр аст ва маснавиҳои дар ин вазн суруда шуда
кадомҳоянд?

3. Вазни мафъӯлу мафоъилун фаъулун аз кадом баҳр
аст ва маснавиҳои дар ин вазн суруда шуда кадомҳоянд?

4. Вазни фоъилотун фоъилотун фоъилун аз кадом
баҳр аст ва маснавиҳои дар ин вазн суруда шуда
кадомҳоянд?

5. Ягона маснавии дар вазни фоъилотун фаъилотун
фаъилун навишта шударо номбар кунед.

6. Вазни фаъулун фаъулун фаъулун фаъал аз кадом
баҳр аст ва маснавиҳои дар ин вазн суруда шуда
кадомҳоянд?

7. Вазни фоъилотун мафоъилун фаъилун аз кадом
баҳр аст ва маснавиҳои дар ин вазн суруда шуда
кадомҳоянд?

8. Вазни муфтаъилун муфтаъилун фоъилун аз кадом
баҳр аст ва маснавиҳои дар ин вазн суруда шуда
кадомҳоянд?

9. Оё дар достоннависӣ аз беш аз як вазн истифода
мешавад?

10. Дар чанд вазн навишта шудани достонҳо аз
ҷумлаи ибтикороти кадом шоир ба ҳисоб меояд?

²⁶ Дар ин хусус ниг. ба: М. Бақоев. Ҳаёт ва эҷодиёти Хусрави Дехлавӣ. – Душанбе:
Дониш, 1975. – 280 саҳ.

ОШНОЙ БО ЧАНД ИСТИЛОХ

Арӯзи суннатӣ истилоҳоти зиёде дорад, вале «арӯзи илмии имрӯз аз истилоҳоти душвор ва мабонии баҳсангези арӯзи қадим бениёз аст²⁷». Аммо донишҷӯёни бахшҳои забон ва адабиёти донишгоҳҳо, ки ба сурати ҳатмӣ бояд бо муҳтавои китобҳои арӯзии қадим шинос ва ҷиҳати ҳалли нуқоти душвори он машғул бишаванд, бояд бо истилоҳоти арӯзи суннатӣ ошно бошанд. Теъдоди чунин истилоҳот зиёд аст, вале мо дар ин фасл танҳо ба чанд истилоҳе ишора мекунем, ки дар омӯзиши вазии шеър корбурди бештаре доранд:

1. **МИСРОЪ**: Дар луғат табақае (порае) аз дари дутабақаро мисроъ гӯянд. Дар истилоҳ ба нимаи байт мисроъ мегӯянд. Яъне, як байт аз ду мисроъ таркиб ёфтааст. Нисфи байтро сатр ҳам мегӯянд.

Ин калима аксар дар шакли мисраъ истифода мешавад ва ҳангоми бандаки изофӣ қабул кардан ҳарфи «ъ» ҳазф мешавад. Мо дар сурати бо бандаки изофӣ омадан шакли «мисраи» ва дар ғайри он «мисроъ»-ро истифода кардаем.

2. **БАЙТ**: Дар луғати арабӣ хонаро байт гӯянд. Дар истилоҳи сохторшиносии шеър ду мисроъ ё ду сатри ба ҳам алоқаманди шеърро байт мегӯянд.

3. **САДР, ИБТИДО, АРӮЗ, ЗАРБ, ҲАШВАЙН**: Арӯзиёни қадим ба рукҳои байт номҳои гузошта буданд, чунонки рукни аввали (ё ҷузви аввали) мисраи аввалро «садр», рукни аввали мисраи дувумро «ибтидо», рукни охири мисраи аввалро «арӯз», рукни охири мисраи дувумро «зарб» ва аркони дар байни онҳо ҷойдоштаро «ҳашв» (дар сурати танҳо аз як рукн иборат будан) ё «ҳашвайн» (агар аз як рукн беш бошад) мегуфтанд.

4. **ИМЛОИ АРӮЗӢ**: Барои ҳичоҳои як байтро ба таври дуруст ташхис додан онҳоро бо тавачҷуҳ ба он чи дар талаффуз меояд, ҳичобандӣ мекунанд ва ба ин амал имлои арӯзӣ ё онованисӣ (транскрипсия) мегӯянд. Ин амалро ҳатти арӯзӣ ҳам меноманд. Дар имлои арӯзӣ маъмулан аз алифбои латинӣ истифода мешавад. Аммо метавон аз алифбои тоҷикӣ ҳам истифода кард.

5. **САБАБ, ВАТАД, ФОСИЛА**: Дар арӯзи суннатӣ барои тақтеби шеър ва муайян кардани вазии он аз рукҳои «сабаб», «ватад» ва «фосила» истифода мекарданд, ки онҳо мадори авзони арӯзӣ ба ҳисоб меомаданд. Ҳар кадом аз рукҳои мазкур боз ба ду навъ тақсим мешуд: сабаб ба сабаби хафифу сақил, ватад ба ватади макруну мафрук, фосила ба суғро ва кубро.

Ливои мазкурро ба тариқи қадвал менамоёнем:

№	Рукн	Навъ	Таркиб	Мисол	Аломат	Нишоннаи арӯзӣ
1.1.	Сабаб	Хафиф	як мутаҳарик ва як сокин	дам, ғам	•	—
1.2.	Сабаб	Сақил	ду мутаҳарики паёнаӣ	ҳама, рама	• •	V V
2.1.	Ватад	Макрун (ё маҷмӯъ)	ду мутаҳарик ва як сокин	агар, магар	• •	V —
2.2.	Ватад	мафрук	ду мутаҳарик ва як сокин дар байн	парда, нола, мола	• •	V —
3.1.	Фосил а	суғро	се мутаҳарик ва як сокин	ҷӣ қунам, бидиҳам	• • •	V V —
3.2.	Фосил а	Кубро	чаҳор мутаҳарик ва як сокин	бидиҳамаш, бибарамаш	• • • •	V V V —

Дар арӯзи қадид ба чунин рукҳои ниёзе нест, ба ҷойи онҳо аз мафҳуми «ҳичо» ва навъҳои он истифода мешавад. Чунонки аз нишондоди қадвали боло бармеояд, сабаби хафиф ба як ҳичои дароз (—), сабаби сақил ба ду ҳичои кӯтоҳ (V V), ватади макрун ба як ҳичои кӯтоҳ ва як ҳичои дароз (V —), ватади мафрук ба як ҳичои дароз ва як ҳичои кӯтоҳ (— V), фосилаи суғро ба ду ҳичои кӯтоҳ ва як

²⁷ Ошноӣ бо арӯз ва қофия, саҳ. 77.

ҳичои дароз (V V -), фосилаи кубро ба се ҳичои кӯтоҳ ва як ҳичои дароз (V V V -) баробар аст.

Аркини арӯзии сабаб, ватад ва фосила, ба тартиби ном ва навъи онҳо, дар мисраи зерин ба ҳам омадааст:

Гар дили маро хаста накунӣ бинаравам.

6. ЗИҲОФ: Зиҳоф дар луғат чамъи “заҳф” аст, ба маънии дурӣ аз асл, аз нишон дур афтодани тир. Мафҳумҳои “зиҳофот” ва “азоҳиф” чамбулчамъи “заҳф” аст. Дар истилоҳи арӯзӣ ҳар тағйиреро, ки ба усули афоъили арӯзӣ дарояд, зиҳоф ном дорад.

Арӯзиён зиҳофро ба сурати кулӣ се қисм донидаанд:

а) Афзудани ҳарфе ба ҷузви асли. Масалан, агар ба мафоъилун (V - - -) ҳарфе афзуда шавад, мафоъилон (V - -) мешавад.

б) Костани ҳарфе аз ҷузви асли. Масалан, агар аз мафоъилун (V - - -) ҳарфи охир коста шавад, мафоъӣ (V - -) мемонад, ки фаъулун номида мешавад.

в) Сокин кардани мутаҳарик. Масалан, агар ҳарфи “т” аз мутафоъилун (V V - -) сокин карда шавад, мутфоъилун (- - V -) ҳосил мешавад, ки мустафъилун номида мешавад.

Тағйирот ба усули афоъили арӯзиро ду навъ донидаанд: муфрад ва мураккаб. Агар дар рукн танҳо як тағйир рух диҳад, муфрад ва агар беш аз як тағйир рӯй диҳад, мураккаб аст.

Теъдоди зиҳофро арӯзиёни асримиёнагӣ ва муҳаққиқони муосир аз 33 то ба 50 навъ ва гоҳе аз он ҳам бештар донидаанд, ки аз ин миқдор на ҳамаашон мустаъмал ҳастанд.

7. АФОИЛИ АРҶЗӢ: Афоил ё тафоили арӯзӣ маҷмӯи рукн ва зиҳофотест, ки дар натиҷаи ҷойивазкунии ҳичоҳои кӯтоҳу дароз ҳосил мешавад. Дар натиҷаи пасу пеш кардани ҷузвҳои рукнҳо даҳ қолаб ба даст меояд, ки аз он миён дар усули арӯзӣ форсӣ танҳо ҳафти зерин маъмул аст:

1. фоълотун - - -

2. мустафъилун - - V -

3. фаъулун V - -

4. мафоъилун V - - -

5. фоъилотун - V - -

6. мустафъилун - - V -

7. мафъулоту - - - V

Дар маҷмӯъ, арӯзиён ҷумлаи афоъили арӯзиро, ки бинои ашъори азби порсӣ бар онҳо гузошта шудааст, сио се навъ донидаанд: ҳафт усул ва бисту шаш фурӯъ.

Афоъили арӯзӣ бо истилоҳоти “аркон”, “фавосили солима”, “афоилу тафоъил”, “аҷзо” ва “усул” аксар ба сурати муродиф истифода мешаванд. Арӯзиёни қадим бо истифода аз афоили арӯзӣ мизони санҷиши баҳрҳо ва тағйини вазнҳоро мушаххас карда буданд. Мояи аслии афоили арӯзӣ рукн ба ҳисоб меояд.

Афоили арӯзӣ бар се навъи зеринанд:

1. Як сабаб ва як ватад.

2. Ду сабаб ва як ватад.

3. Як ватад ва як фосила.

Афоил ё тафоили арӯзӣ аз тақдим ва таъхири аҷзoi мазкур ба миён омада ва бинои арӯзи арабу аҷам бар онҳо гузошта шудаанд.

8. УСУЛ: Аркони солими арӯзиро бо унвони усул ёд мекарданд.

9. БАҲР: Баҳр дар луғат ба маънии шикофтан аст ва дар истилоҳ мафҳумест, ки таҳти он анвои авзони ҳамтабор фаҳмида мешавад.

Баҳр аз нигоҳи таркиби ҷузъҳо ду навъ мешавад: а) муттафиқуларкон ва б) мухталифуларкон. Агар ин ё он баҳр аз такрори аҷзoi худ ҳосил шавад, муттафиқуларкон ва агар аз таркиби аҷзoi гуногун ҳосил шавад, мухталифуларкон меноманд. Масалан, вазни *фаъулун фаъулун фаъулун* муттафиқуларкон ва вазни *мафоъилун фаъилотун мафоъилун фаъилотун* мухталифуларкон аст.

10. ЧИНС: Чинс ба маънии баҳр аст; мурод аз мафхуми “ачноси шеър” баҳрҳои мухталифи шеърӣ мебошад.

11. ФАККИ АҶЗОИ БУҶУР: Фак(к) дар луғат ба маънои гушодан ва ҷудо кардан ва дар истилоҳ он аст, ки аҷзои баҳреро аз баҳре берун оваранд ва ҷудо кунанд. Масалан, агар бихоҳем, ки “аҷзои баҳри Раҷазро, ки мустафъилун мустафъилун аст, аз аҷзои баҳри ҳазаҷ, ки мафӯйлун мафӯйлун аст, фак(к) кунем, медонем, ки мустафъилун баробар аст бо ду сабаби хафиф ва як ватади макрун. Пас, ду сабаби хафифро аз “ъйлун” ва ватади маҷмӯро аз “мафо” ба даст оварем, он гоҳ “мафо”-ро аз аввали мафӯйлун ба охир барем, хоҳад шуд “ъйлун мафо” ва бад-ин тартиб вазни мустафъилун мустафъилун берун ояд”²⁸.

Шарти асосӣ дар факки аҷзо он аст, ки ҳеҷ тағйире дар сабабу ватаду фосилаи ҳар ду баҳр роҳ наёбад.

Барои ошноии бештар ба истилоҳоти арӯзи суннатӣ метавон аз фарҳангу луғатномаҳо, ки миқдорашон хеле зиёд аст, аз ҷумла ду китоби зерин мурочиат кард:

1. Дуктур Сируси Шамисо. Фарҳанги арӯзӣ. – Техрон, 1375. – 230 с.

2. Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам. – Душанбе, 1992. – 560 с.

Пурсиш ва супориш:

1. Истилоҳоти арӯзи суннатиро дар кадом китобҳо пайдо кардан мумкин аст?

2. Истилоҳоти мисроъ ва байтро тавзеҳ диҳед.

3. Истилоҳоти “садр”, “ибтидо”, “арӯз”, “зарб”, “ҳашвайн” ба вазни шеър чӣ иртиботе доранд?

4. Дар арӯзи суннатӣ барои тақтеъи шеър ва муайян кардани вазни он аз кадом рукнҳо истифода мебаранд?

5. Таркиби рукнҳои “сабаб”, “ватад” ва “фосила”-ро бо мисолҳо, аломат ва нишонаи арӯзиашон бинависед.

КОРГОҶИ АМАЛӢ – ЛАБОРАТОРӢ

Агар авзони ғазалиёти шоирони машҳури соҳибсабк, ба монанди Абӯабдулоҳи Рӯдакӣ, Шайх Ироқӣ, Ҳоҷа Ҳофизӣ Шерозӣ, Камолиддини Биноӣ ва дигаронро, ки мо дар асоси ашъори онҳо мутолиоти арӯзӣ анҷом додаем, аз нигоҳи басомади авзон ва зебоишносии арӯз баррасӣ кунем, шоҳиди ҳусн, шаҳомат ва доираи гунҷоишу ибтикороту ихтиёрот дар арӯзи форсии тоҷикӣ мегардем. Дар мизони арӯзии ғазалиёти шоирони машҳур вазнҳои истифода шудаанд, ки аз лиҳози тақвияти ҷанбаи мусикӣ калом, ҷиғунагии истифода аз ихтиёроту шоирӣ ва дигар резакориҳо қобили таваҷҷуҳ мебошанд.

То кунун авзони ғазалиёти шоирони мазкур мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, аммо дар заминаи қонуниятҳои шинохти вазни шеър бар мабнои арӯзи суннатӣ. Ҷунончи авзони ғазалиёти ҳар як шоирро бо мизони арӯзи ҷадид мутолиа бикунем, боз шоҳиди масъалаҳои дигаре мешавем, ки дар таъйини ҳунари шоирӣ муфид хоҳанд буд. Бинобар ҳамин, дар баҳши охири китоби дарсӣ, ки ҳамчун намунаи натиҷаи коркарди амалӣ ва лабораторӣ пешниҳод мешавад, равиши баррасӣ ва таъйини басомад ва зебоишносии авзони ғазалиёти ду шоир: Шайх Ироқӣ ва Камолиддини Биноӣ бо таваҷҷуҳ ба равишҳои ҷадиди шинохти авзон пешниҳод мешавад.

Таъкид. Қабл аз таваҷҷуҳ ба коргоҳи амалӣ ва лабораторие, ки дар ду фасл баъдӣ пешниҳод мешавад, диққат ба равишҳои зеринро, ки бар мабнои усулҳои ҷадиди мутолиоти авзони арӯзӣ интиҳоб шудаанд, ҳатмӣ меҳисобем:

1. Тартиби мутолиаи арӯзии мо бар асоси тартиби ҷойгузинии ғазалҳо дар сарчашмаи мавриди назар ва бо таваҷҷуҳ ба басомади баҳрҳо ва авзони онҳо сурат мегирад.

²⁸ Сируси Шамисо. Фарҳанги арӯзӣ. – Техрон, 1375. – 230 сах. – С. 103.

2. Дар дастабандии вазнҳо ба эътибор гирифтани пайи ҳам омадани онҳоро ҳангоми мутолиаи арӯзи асос қарор медиҳем.

3. Нахуст, вазнҳои мавриди истифода қарор додаи шоиронро ба тартиби мавҷуд ва дар сурати такрор шудани ҳамон вазн бо зикри басомад – дар баробари номи вазн – баршумурда, сонӣ, ҳамаи авзонро дар доираи гунҷоишашон ба бахрҳои арӯзи ба ҳам меоварем.

4. Барои намуна танҳо байти матлаъи ҳамон ғазале оварда мешавад, ки ба тартиби мазкури мутолиа бори аввал ба чашм меҳурад; дар мавриди ғазалҳои дигар танҳо ба мисраи нахустин ишора мешавад.

5. Ба ихтиёроту ибтикорот ва соири ҷанбаҳои зебоишносии авзон дар зайли ҳар байт ва ё мисраи мавриди назар ишора мешавад. Дар баррасии дуҷум ба масъалаи ихтиёроту ибтикорот ба таври комил дар фасли ҷудогона пардохта мешавад.

6. Дар мавриди авзони зубаҳрайн вазни нахустин ба ҳисоб гирифта шуда, ба вазни дигар ва сурати тақтеии он дар зайл ишорат мешавад.

7. Ҳамаи навъҳои ҳичо дар поёни рукнҳои охир (арӯзу зарб) ҳамчун ҳичои дароз ба ҳисоб гирифта мешаванд.

8. Баъзе тавзеҳоти лозим, ки ба абёти матлаъи ғазалҳо тааллуқ доранд, дар поварақӣ зикр хоҳанд шуд.

9. Дар ҳолати зарурӣ ба баъзе тавзеҳоти лозим низ ишора мешавад.

Чунонки аз нуқоти мазбур маълум мешавад, мутолиоти арӯзии мо бар мабнои ду равиши шинохти вазни шеър: мизони суннатӣ ва усули ҷадид сурат мегирад. Барои таъйини асосҳои назарии мизони арӯзи суннатӣ ба китобҳои машҳуру муътабари арӯзи суннатию рисолаҳои илмӣ-таҳқиқотӣ²⁹ ва асосҳои усули ҷадиди

²⁹ Арӯзи Сайфӣ ва қофияи Ҷомӣ. Ба тасҳеҳи Блохман, ба эҳтимоми Муҳаммади Фишорақӣ. – Техрон, 1372. – 101 саҳ.; Насириддини Тусӣ. Меъёр-ул-ашъор. Таҳияи Урватуллои Тоир ва дигарон. – Душанбе: Ориёно, 1992. – 152 саҳ.; Парвиз Нотили Хонларӣ. Вазни шеъри форсӣ. – Техрон, 1367. – 303 саҳ.; Урватуллои Тоир. Таҳқиқ

мутолиоти арӯзи ба китоби “Муқаддимаи шеършиносӣ (вазни шеър)”³⁰ таъя шудааст. Аммо ғарази аслии нигоранда равиши дувум мебошад. Бинобар ин, ноғузир, баъзе хулосаҳои мо, баҳусус, дар мавриди таъйини асомии авзон ва теъдоди онҳо бо натиҷагириҳои донишмандони дигар, ки таҳқиқи эшон танҳо ба эътибори мизони суннатӣ сурат гирифтааст, ҳамгун намешавад. Масалан, барои равшан шудани масъала бо таваҷҷуҳ ба бандҳои нуқоти мазкур як мисол меорем. Тибқи равиши суннатӣ, вазни ғазале, ки бо байти зерин оғоз мешавад, *ҳазаҷи мусаммани аҳраби мусаббағ* аст:

Аз парда бурун омад соқӣ қадаҳе дар даст,
Ҳам пардаи худ бидрид, ҳам тавбаи мо бишкаст.

Аммо вазни ин байт мувофиқи меъёре, ки мо дар назар дорем, *ҳазаҷи мусаммани аҳраб* буда, сурати тақтеии он чунин аст:

мафъӯлу мафъӯйлун мафъӯлу мафъӯйлун
-- v / v --- / --- v / v ---

Чунин тафовути номгузорӣ ба эътибори таъйини ҷигунагии ҳичои охири мисроъҳо ба миён омадааст: тибқи мизони суннатӣ рукни охир дар ҳар ду мисроъ мафъӯйлун (v - - ~) аст, вале мувофиқи меъёри ҷадид ин рукн мафъӯйлун (v - - -) хонда мешавад. Далелаш ҳам ин аст, ки чун дар арӯз малфуз эътибор дорад, на мақуб, бинобар ин, ҳама гуна ҳичо дар охири мисроъҳо ҳукми як ҳичои дарозро доранд. Дар мавриди ин вазни хушоҳанг андешаи дигар ҳам ҳаст, ки ба он ҳангоми баррасӣ ишора мешавад.

ва таълими арӯз. – Душанбе: Дониш, 1995. – 194 саҳ.; Шамси Қайси Розӣ. ал-Муъҷам. Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи ҷоп Урватулло Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 саҳ.

³⁰ Мисбоҳиддини Нарзиқул. Муқаддимаи шеършиносӣ (вазни шеър). – Душанбе: Сино, 2004. – 80 саҳ.

БАСОМАД ВА ЗЕБОИШИНОСИИ АВЗОНИ ҒАЗАЛИЁТИ ФАХРИДДИНИ ИРОҚӢ

То кунун перомуни авзони ғазалиёти Шайх Фахруддин Иброҳим ибни Бузургмеҳр ибни Абдулғаффори Чуволиқии Ҳамадонӣ (1213-1289) маъруф ба Ироқӣ ва ё Шайх Ироқӣ ба сурати ҷомеъ дар Тоҷикистон профессор Бадриддин Мақсудов дар рисолаи арзишманди “Чустучӯ дар аҳвол ва осори Ироқӣ”³¹ баҳс орастааст, ки қобили арҷгузорӣ мебошад. Ин донишманди мухтарам дар зерфасле таҳти унвони “Вазни ғазалҳо” ба сурати фарогир “вазни ҳар як ғазали шоирро таъин намуда, истифодаи бухури арӯзро дар онҳо” санчидаву натиҷагирӣ кардааст. Ин ҷо суоле пеш меояд, ки пас дубора баргаштан сари ин масъала чӣ маънӣ дорад? Маънӣ дар ин аст, ки таҳқиқи устод Б. Мақсудов комилан дар асоси меъёрҳои суннати шинохти авзон сурат гирифтааст, аммо мутолиоти арӯзии мо, қабл аз ҳама, бар мабной равишҳои ҷадиди шинохти вазни шеър тарҳрезӣ шудааст. Дигар ин, ки мутолиаи арӯзии мо хосияти амалию лабораторӣ дошта, дар зайли ҳар як вазн мисроъҳои нахустини ғазалҳои дар ҳамоно вазн сурудаи Шайх Ироқӣ намоеъида мешаванд. Се дигар ин, ки масъалаҳои марбут ба зебоишиносии авзон ҳам мавриди тавачҷуҳ қарор гирифтаанд.

Бадриддин Мақсудов девони мукаммали Ироқиро (шомили ғазалҳо, тарҷеоту таркибот, қасоид, мусалласот ва китъаот) дар асоси ду нашри дар ҚИЭ суратгирифта: нашри Саъид Нафисӣ дар соли 1956 ва ҷопи Насрини Муҳташами Хаззоӣ ба соли 1993 ба хатти кириллии тоҷикӣ таҳия намудааст, ки аз ҷумлаи арзишмандтарин

³¹ Мақсудов Бадриддин. Чустучӯ дар аҳвол ва осори Ироқӣ. – Душанбе: Пайванд, 2009. – 555 сах. – С. 458-468.

иқдомот дар матншиносии тоҷик мебошад³². Мо мутолиоти арӯзии ҳешро дар ин мухтасар дар асосии ҳамин матн анҷом додаем.

Дар идома ба мутолиаи арӯзии ғазалҳои Шайх Ироқӣ шурӯъ мекунем:

I. Вазн: фозилотун фозилотун фозилотун фозилун
- v - - / - v - - / - v - - / - v -

Баҳр: *рамали мусаммани маҳфуз*

Мисол: Ҳар сахар сад лобаву зорӣ кунам пеши сабо,
То зи ман пайғом орад бар сари кӯйи шумо.

Басомад:

1. Эй маро якборагӣ аз хештан карда чудо...
2. Май равон кун, соқиё, к-ин дам равон хоҳем кард...
3. Гар назар кардам ба рӯйи мохрухсоре, чӣ шуд...
4. Эй хуш он дил, к-андар ӯ аз ишки ту ҷоне бувад...
5. Эй умеди ҷон, иноят аз дилу ҷон вом гир...
6. Мо ҷу қадри васлат, эй ҷону ҷаҳон, нашнохтем...
7. Мубталои ҳачри ёрам, алғиёс, эй дӯстон...
8. Ошиқӣ донӣ чӣ бошад? Бе дилу ҷон зистан...
9. Эй ҷамолат бурқаъ аз рух ногаҳон андохта...
10. Дилрабое дил зи ман ногаҳ рабудӣ, кошкӣ...
11. Аз ғами дилдор зорам, марг беҳ з-ин зиндагӣ

II. Вазн: мафъӯлу мафозилун фаъӯлун

- - v / v - v - / v - -

Баҳр: *ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзуф*

Мисол: Ин ҳодиса бин, ки зод моро,

В-ин воқиа, к-уфтод моро.

Басомад:

1. Соқӣ қадаҳи шароб дар даст...
2. Шӯре зи шаробхона бархост...
3. Аз майкада то чӣ шӯр бархост...

³² Фахруддини Ироқӣ. Девон. Таҳияи матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳоти Бадриддин Мақсудов. – Душанбе: Донишварон, 2018. – 456 сах.

4. Чоно, назаре, ки дил фиғор аст...
5. Бо ишк қарор дарнагунчад...
6. Бо ишқи ту ноз дарнагунчад...
7. Дил давлати хуррамай надорад...
8. Онро, ки чу ту нигор бошад...
9. Онро, ки ғамат зи дар биронад...
10. Ин дарди маро даво кӣ донад...
11. 3-он пеш, ки дил зи чон барояд...
12. Эй боди сабо, ба кӯи он ёр...
13. Эй мутриби дард, парда бинвоз...
14. Дар базми қаландарони қаллош...
15. Кардам гузаре ба майкада дӯш...
16. Танг омадам аз вучуди худ, танг...
17. Дар чоми ҷаҳоннамой аввал...
18. Эй дида, бидор мотами дил...
19. Соқӣ, чу намедиҳӣ шаробам...
20. Дил гум шуд, аз ӯ нишон наёбам...
21. Ҳайҳот, к-аз ин диёр рафтам...
22. Чоно, назаре, ки нотаваонам...
23. Гарчи зи ҷаҳон ҷаве надорем...
24. Мо, к-андуҳи ту ниёз дорем...
25. Нохӯрда шароб мехурӯшем...(а)
26. Нохӯрда шароб мехурӯшем...(б)
27. Эй дӯст, биё, ки мо туроем...
29. То кай ҳама мадҳи хеш гӯем?...
30. Шаҳрест бузургу мо дар ӯем...
31. Эй ёр, биёву ёрие кун...
32. Он мӯнису ғамгусори чон ку?...
33. Соқӣ, қадаҳи майи муғон ку?...
34. Эй роҳати рӯҳи ҳар шикаста...
35. Эй ишк, кучо ба ман фитодӣ...
36. Чоно, назаре ба мо накардӣ...
37. Омад ба дарат умедворе...
38. Эй дил, бинишин чу сӯгворе...
39. Андӯҳгинӣ, чаро, Ироқӣ...
40. Он чоми тарабфизои соқӣ...

41. Чоно, зи манат малол то кай?...
42. Эй бод, агарчи нотаваонӣ...
43. Дар кӯи ту лӯлие гадое...
44. На аз ту ба ман расид бӯе...
45. Роҳат сари мардумӣ надорад...

III. Вазн: мафозӣлун мафозӣлун фаъулун

v --- / v --- / v ---

Бахр: ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф

Мисол: Кашидам ранчи бисёре, дарего,

Ба коми ман нашуд коре, дарего!

Басомад:

1. Надидам дар ҷаҳон коме, дарего...
2. Кай аз ту чони ғамгине шавад шод?...
3. Биё, к-ин дил сари хичрон надорад...
4. Нигоро, бе ту барги чон кӣ дорад?... (а)
5. Нигоро, бе ту барги чон кӣ дорад?... (б)
6. Нахустин бода, к-андар чом карданд...
7. Нигоро, ҷисмат аз чон офариданд...
8. Нигореро, ки аз мо менабояд...
9. Маро гарчи зи ғам чон мебарояд...
10. Гаҳе дарди ту дармон менамояд...
11. Маро дарди ту дармон менамояд...
12. Мабанд, эй дил, ба чуз дар ёри худ дил...
13. Чӣ хуш будӣ, дарего, рӯзгорам... (а)
14. Чӣ хуш будӣ, дарего, рӯзгорам... (б)
15. Нигоро, бе ту барги чон надорам...
16. Ман он қаллош ринди бенавоям...
17. Зи ғам зору ҳақирам, бо кӣ гӯям?...
18. Зи дилтангӣ ба чонам, бо кӣ гӯям?...
19. Биё, эй дида, то як дам бигирӣем...
20. Чӣ бад кардам, чӣ шуд, аз ман чӣ дидӣ...
21. Чӣ кардам, дилбаро, аз ман чӣ дидӣ...
22. Нигоро, кай бувад, к-уммедворе...
23. Хушо дарде, ки дармонаш ту бошӣ...
24. Чӣ хуш бошад, ки дилдорам ту бошӣ...

25. Бидех чомеву бишкан тавбаи ман³³...
26. Сабо буйи Ироқ овард гуй...
27. Чаро харбандаи даччол бошам...
28. Ба васлам даст гир, эй дўст, охир...
29. Нагуй боз, к-эй ғамхор чунӣ?...
29. Нагуй боз, к-эй ғамхор чунӣ?...
30. Биё, то бедилонро зор бинӣ...
31. Диле дорам. Чӣ дил? Меҳнатсарое...
32. Сахаргаҳ бар дари роҳатсарое...
33. Ҳамегардам ба гирди ҳар сарое...
34. Шудам аз ишқи ту шайдо, кучой...
35. Наям бе ту даме беғам, кучой...
36. Дар ин раҳ гар ба турки худ бигуй...(а)
37. Дар ин раҳ гар ба турки худ бигуй...(б)

IV. Вазн: фобилотун фобилотун фобилун

- v - - / - v - - / - v -

Баҳр: *рамали мусаддаси маҳзуф*

Мисол: Сар ба сар аз лутф чонӣ, соқиё,
Хуштар аз чон чист? Онӣ соқиё!

Басомад:

1. Ироқӣ бори дигар тавба бишкаст...
2. Мухри меҳри дилбаре бар чони мост...
3. Дар сарам ишқи ту савдое хуш аст...
4. Кай бубинам чехраи зебои дўст...
5. Ишқ симурғест, к-уро дом нест...
6. Дил, ки доим ишқ меварзид, рафт...
7. Боз ҳачри ёр домонам гирифт...
8. Ишқ шӯре дар ниҳоди мо ниҳод...
9. Бар маҳ, эй чон, банди чон натвон ниҳод...
10. Бе руҳат чон дар миён натвон ниҳод...
11. Ёди он ширинписар хоҳем кард...
12. Дидаи баҳтам, дарего, кӯр шуд...
13. Боз дилам айшу тараб мекунад...
14. Ҳар кӣ ӯ даъвии ҳастӣ мекунад...

³³ Ин мисроъ ва се мисраи баъди мисраи аввали байтҳои дуҷуми ғазалҳо мебошанд.

15. То кай аз мо ёри мо пинҳон бувад...
16. Андар ин раҳ ҳар кӣ ӯ якто шавад...
17. Сар ба сар аз лутф чонӣ, эй писар...
18. Оби ҳайвон аст он лаб ё шакар...
19. Бар дарат афтодаам хору ҳақир...
20. Бедилеро бесабаб озурда гир...
21. Аз ғами ишқат чигар хун аст боз...
22. Кори ман бингар чӣ хом афтод боз...
23. Боз ғам бигрифт домонам, дарег...
24. Аз дилу чон ошики зори туам...
25. Боз дар доми бало афтодаам...
26. Ҳар замон чавре зи хубон мекашам...
27. Бигзар, эй ғофил, зи ёди ину он...
28. Дар кафи чаври ту афтодам, ту дон...
29. Рафт кори дил зи даст, акнун ту дон...
30. То тавонӣ, ҳеч дармонам макун...
31. Моҳрӯё, руҳ зи ман пинҳон макун...
32. Бе руҳат, чоно, дилам ғамгин макун...
33. Эй ҳама майли дили ман сӯи ту...
24. Турки ман, эй ман ғуломи рӯи ту...
25. Бозам аз ғусса чигар хун кардай...
26. То ту дар ҳусну ҷамол афзудай...
27. То зи хубӣ дил зи ман бирбудай...
28. Пеш аз инам хуштарак медоштӣ...
29. Сирри ишқат кас тавонад гуфт? Не!...
30. Кай бувад, к-ин дардро дармон кунӣ...

V. Вазн: мафъӯлу фобилотун мафъӯлу фобилотун

- - v / - v - - / - - v / - v - -

Ин вазн аз ҷумлаи авзони даврӣ буда, хусусияти возеҳи он дар охири пораи нахустини мисраи зерин намоёнида мешавад:

Бошад, ки беҳ шавад ҳол, гарданда аст ҳолот.

Баҳр: *музореъи мусаммани аҳраб*.

Мисол: Масти хароб ёбад ҳар лаҳза дар харобот

Ганче, ки он наёбад сад пир дар муноҷот.

Ин байт ва абёти дигаре, ки дар вазни мазкур суруда шудаанд, зубаҳрайн мебошанд, онҳоро ба вазни дигар ҳам метавон хонду тактеъ кард:

-- v - / v -- / --- v - / v --

мустафъилун фаъълун мустафъилун фаъълун →
мунсарехи мусаммани махбуни макшүф.

Басомад:

1. Дидӣ, чу ман харобе афтода дар харобот...
2. Бо шамъи рӯйи хубон парвонае чӣ санҷад?...
3. Бо ишқи ақлфарсо девонае чӣ санҷад?...
4. Ҷоно, ҳадиси хуснат дар дoston нагунҷад...
5. Дар ҳалкаи фақирон қайсар чӣ кор дорад?...
6. Бо партави ҷамолат бурҳон чӣ кор дорад?...
7. Бо дарди хастагонат дармон чӣ кор дорад?...
8. То бар қарор ҳастӣ, дил беқарор бошад...
9. Дар мулки лоязоли дидам ман он чӣ дидам...
10. Эӣ роҳати равонам, дур аз ту нотавонам...
11. Эӣ дар миёни ҷонам ганҷе ниҳон ниҳода...
12. Дар савмаа нагунҷад ринди шаробхона...(а)
13. Дар савмаа нагунҷад ринди шаробхона...(б)
14. То чанд ишқ бозем бар рӯйи ҳар нигоре...

VI. Вазн: мафъълун фаъилотун мафъълун фаъълун

v - v - / v v -- / v - v - / --

Баҳр: *мучтаси мусаммани махбуни аслам*

Мисол: Ба як гираҳ, ки ду чашмат бар абрувон андохт,

Ҳазор фитнаву ошӯб дар ҷаҳон андохт.

Басомад:

1. Чу офтоби рухат соя бар ҷаҳон андохт...
2. Зи хоб наргиси масти ту саргарон бархост...
3. Чунин, ки ҳоли ман имрӯз дар харобот аст...
4. Надидаам рухи хуби ту, рӯзаке чанд аст...
5. Рухи ниғори маро ҳар замон дигар ранг аст...
6. Машав, машав зи мани хастадил ҷудо, эӣ дӯст...
7. Бад-ин забон сифати хусни ёр натвон кард...

8. Чунон ки ғамзаи ту хуни халқ мерезад...

9. Ҷуломи халқабаргӯши ту зор бозомад...

10. Биё, ки бе рухи зебо-т дил ба ҷон омад...

11. Зи иштиёқи ту, ҷоно, дилам ба ҷон омад...

12. Агар шикастадилонат ҳазор ҷон доранд...

13. Салои ишқ, ки соқӣ зи лаъли хандонаш...

14. Биё, ки хонаи дил пок кардам аз хошок... (а)

15. Биё, ки хонаи дил пок кардам аз хошок... (б)

16. Диле, ки оташи ишқи туаш бисӯзад пок...

17. Гар офтоби рухат соя афканад бар хок...

18. Шавад муяссару гӯй, ки дар ҷаҳон бинам...

19. Чу дил зи доираи ақл бе ту шуд берун...

20. Чӣ кардаам, ки дилам аз фиروق хун кардӣ...

21. Чу бурқаб аз рухи зебои худ барандозӣ...

22. Чунонам аз ҳаваси лаъли шаққарафшоне...

23. Биё, ки бе ту ба ҷон омадам зи танҳой...

24. Зиҳӣ, ҷамоли ту рашки бутони яғмой...

25. Кашид кор зи танҳоям ба шайдой...

VII. Вазн: мафъълун мафъълун мафъълун мафъълун

-- v / v --- / --- v / v ---

Ин вазн низ дар шумори авзони даврӣ ба ҳисоб меояд.

Баҳр: *ҳазаҷи мусаммани ахраб*

Мисол: Аз парда бурун омад соқӣ қадахе дар даст,

Ҳам пардаи мо бидрид, ҳам тавбаи мо бишқаст.

Басомад:

1. Ҳар шаб дили пурхунам бар хоки дарат уфтад...

2. Бинмой ба ман рӯят, ёро-т намеуфтад...

3. Имрӯз маро дар дил ҷуз ёр намегунҷад... (а)

4. Имрӯз маро дар дил ҷуз ёр намегунҷад... (б)

5. Ман масти майи ишқам, хушёр нахоҳам шуд...

6. Дар хусни рухи хубон пайдо ҳама ӯ дидам...

7. Эӣ хусни ту бепоён, охир, чӣ ҷамол аст ин?...

8. Дар кори мани дарҳам, охир, назаре фармой...

9. Тарсобачае шанге, шӯхе, шаққаристоне...

VIII. Вазн: мафoъилун фаъилотун мафoъилун фаъилун
v - v - / v v - - / v - v - / v v -

Баҳр: *мучтасси мусаммани махбуни маҳзуф*

Мисол: Дуаспа пайки назар медавонам аз чапу рост,
Ба чустучӯи нигоре, ки нури дидаи мост.

Басомад:

1. Биё, биё, ки насими баҳор мегузарад...
2. Биё, ки умри мани хоксор мегузарад...
3. Чу чашми масти ту оғози кибру ноз кунад...
4. Назар зи холи мани нотавон дарег мадор...
5. Ғуломи рӯйи туам, эй ғулом, бода биёр...
6. Бипурс аз дилам, охир, чи дил, ки катраи хун...

IX. Вазн: муфтаъилун фoъилун муфтаъилун фoъилун
- v v - / - v - / - v v - / - v -

Ин вазн ҳам аз чумлаи авзони даврӣ ба ҳисоб меояд. Аз чумла, бо нишонаҳои зерин: вазни мазкур аз ду пораи ба ҳам баробар таркиб ёфтааст; ҳар як пора ду рӯкни мухталиф (- v v - / - v -) дорад, ки дар қисми дуюм айнан такрор мешавад; охири пораи аввал ҳам ҳукми рӯкҳои охир - *арӯзу зарбро* дорад: шоир метавонад дар ин ҷо ҳарфери зиёд аз вазн биоварад, ки дар ин сурат ин ҳарф дар тақтеъ ба ҳисоб намеояд. Масалан, чунин хусусият дар ҳар ду мисраи байти мақтаъи ғазале, ки дар басомад таҳти шумораи дувум омадааст, ба мушоҳида мерасад:

Фаҳри ироқӣ ба туст, ор, чӣ дорӣ аз ӯ?

Неку баду ҳар чӣ ҳаст, ҳаст ба ту-ш интисоб.

Манзур ҳичоҳои “туст” ва “ҳаст”, ки, тибқи қоидаи маъмули ҳичобандии арӯзӣ, бинобар он ки дар миёна омадаанд, бояд ҳамчун яку ним ҳичо ба ҳисоб гирифтаву чунин ишора бишаванд: - v. Аммо, аз рӯйи талаботи вазни даврӣ, ин ҳар ду ҳичо дар охири пораҳои аввал омада ва ҳукми рӯкни охири мисроъро доранд. Аз ин ҷост, ки ҳукми як ҳичои дароз (кашида)-ро доранд.

Баҳр: *мунсарехи мусаммани матвиши мақиуф (максуф)*

Мисол: Боз маро дар ғамат воқиаи ҷонӣ аст,
Дар дили зорам нигар, то ба чӣ ҳайронӣ аст.

Басомад:

1. Оҳ, ба якборагӣ ёр ками мо гирифт...
 2. Эй зи фуруғи рухат тофта сад офтоб...
- Чунин авзон аз чумлаи хушоҳангарин вазнҳои шеърӣ ба ҳисоб меоянд ва ҷанбаи мусикоиашон ҳам қавитар аст.

X. Вазн: фoъилотун мафoъилун фаълун

- v - - / v - v - / - -

Баҳр: *хафифи мусаддаси махбуни аслам*

Мисол: Ногаҳ аз майкада фиғон барҳост,
Нола аз ҷони ошиқон барҳост.

Басомад:

1. Дар ҳавои ту ҷону тан бор аст...
2. Дил, чу дар доми ишқ манзур аст...
3. Ҷаннати қурб ҷойи эшон аст.
4. Шод кун ҷони ман, ки ғамгин аст...
5. Ҳар диле, к-ӯ ба ишқ моил нест...
6. Соқӣ ар ҷоми май дамодам нест...
7. Ҳар киро ҷоми май ба даст уфтод...
8. Боз дил аз дари ту дур афтод...
9. Пушт бар рӯзгор бояд кард...
10. Рӯй намуд ёр, чӣ т-вон кард?... (а)
11. Рӯй намуд ёр чӣ т-вон кард?... (б)
12. Дили ман чун ба ишқ моил шуд...
13. Ошкоро ниҳон кунам то чанд?... (а)
14. Чун ту кардӣ ҳадиси ишқ оғоз...
15. Бе ҷамоли ту, эй ҷаҳонафрӯз³⁴...
16. Баркаш, эй дӯст, тир аз таркаш...
17. Дилу ҷонест бо мани муштоқ...
18. Ҳаббазо, ишқу ҳаббазо, ушшоқ!...
19. Эй маломаткунони беҳосил³⁵...

³⁴ Дар мисраи дувум - Чашми ошиқ тира бинад рӯз - ҳичои “шиқ” (дар калимаи “ошиқ”) ба сурати кашида (яку ним баробар) омадааст.

20. Нест коре ба онаму инам...
21. Мо дигарбора тавба бишкастем...
22. Ман, ки ҳар лаҳза зор мегирям...
23. Гар зи ишқат чароғ афрӯзем...
24. Саҳл бошад ба тарки чон гуфтан...
25. Ошиқе тарки хобу хӯр карда...
26. Эй рабуда дилам ба раъной...
27. Чӣ бувад гар никоб бикшой...

XI. Вазн: мафъӯлу мафӯйлу мафӯйлу фаъӯлун
 -- v / v -- v / v -- v / v --

Баҳр: ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф

Мисол: Сози тараби ишқ кӣ донад, ки чӣ соз аст,
 К-аз захмаи он нух фалак андар таку тоз аст..

Басомад:

1. Дар кӯйи харобот касеро, ки ниёз аст...
2. Чуз дидани рӯйи ту маро ройи дигар нест...
3. Хуррам тани он кас, ки дили реш надорад...
4. Ногаҳ бути ман маст ба бозор баромад... (а)
5. Ногаҳ бути ман маст ба бозор баромад... (б)
6. Дар ман нигарад ёр дигар бор, кӣ донад?...
7. Эй дил, чу дари хонаи хаммор кушоданд...
8. Дил дар гираҳи зулфи ту бастем дигар бор...
9. Рух сӯйи харобот ниҳодем дигар бор...
10. Соқӣ, зи шакарханда шароби тараб ангез...
11. Ман боз раҳи хонаи хаммор гирифтам...
12. Бар ман назаре кун, ки манат ошиқи зорам...
13. Шояд, ки ба дарғаҳи ту умре бинишинам...
14. Афсӯс, ки боз аз дари ту дур бимондем...
15. Мақсуди дили ошиқи шайдо ҳама ӯ дон...
16. Эй ёр, макун, бар мани беёр бубахшой...

XII. Вазн: фӯйлотун фаъилотун фаъилун

- v -- / v v -- / v v -

³⁵ Шоир дар мисраи шашуми ғазале, ки бо ҳамин мисроъ оғоз меёбад, аз қоидаи табдил истифода кардааст.

Баҳр: рамали мусаддаси махбуни маҳзуф
 Мисол: Туррай ёр парешон чӣ хуш аст,
 Қомати дӯст хиромон чӣ хуш аст.

Басомад:

1. То кай аз дасти ту хуноба хурам?

XIII. Вазн: мафъӯлу фӯйлоту мафӯйлу фӯйлу
 -- v / - v - v / v -- v / - v -

Баҳр: музореъи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф
 Мисол: Як лаҳза дидани руҳи чононам орзуост,
 Як дам висоли он маҳи хубонам орзуост.

Басомад:

1. То кай кашам ҷафои ту? Ин низ бигзарад...
2. Имрӯз ман, ки бе дилу бе ёр мондаам...
3. Ёрон, ғамам хуред, ки ғамхор мондаам...
4. Он бахт ку, ки бар дари ту боз бигзарам...
5. Хезед, ошиқон, нафасе шӯру шар кунем...
6. Эй орзуи чону дилам з-орзуи ту...
7. Моно дамид бӯйи гулистони субҳгоҳ...
8. Эй ҳар даҳан зи ёди лабат пурасал шуда...
9. Эй дӯст, алғиёс, ки чонам бисӯхтӣ...

XIV. Вазн: мафӯйлун мафӯйлун мафӯйлун
 мафӯйлун

v --- / v --- / v --- / v ---

Баҳр: ҳазачи мусаммани солим

Мисол: Маро гар ёр бинвозад, зихӣ давлат, зихӣ давлат,
 В-агар дармони ман созад, зихӣ давлат, зихӣ давлат!

Басомад:

1. Мани ранчурро як дам напурсад ёр, чӣ- т-вон кард?...
2. Бутам аз ғамзаву абру ҳама тиру камон созад...
3. Агар як бор зулфи ёр аз рухсор бархезад...
4. Сабо вақти саҳар, гӯй, зи кӯйи ёр меояд... (а)
5. Сабо вақти саҳар, гӯй, зи кӯйи ёр меояд... (б)
6. Маро аз ҳар чӣ мебинам, руҳи дилдор авлотар...
7. Наям чун як нафас беғам, дилам ғамхор авлотар...

8. Ба дасти ғам гирифтаoram, биё, эй ёр, дастам гир...
9. Тамошо мекунад ҳар дам дилам дар боғи рухсораш...
10. Кучой, эй зи чон хуштар, шабат хуш бод, ман рафтам...
11. Агар фурсат дихад, чоно, фироқат рӯзаке чандам...
12. Дилӣ ё дилбарӣ, ё чон³⁶, ё чонон, намедонам...
13. Маро чуз ишқи ту чоне намебинам, намебинам...
14. Зи дил, чоно, ғами ишқат раҳо кардан тавон? Натвон...
15. Нигоро, аз сари кӯят гузар кардан тавон? Натвон...
16. Нигоро, аз висоли худ маро то кай чудо дорӣ...
17. Намедонам, чӣ бад кардам, ки некам зор медорӣ...
18. Чӣ хуш бошад, дило, к-аз ишқи ёри меҳрубон мирӣ...
19. Нигоро, вақти он омад, ки як дам они ман бошӣ...
20. Гар аз зулфи парешонат сабо барҳам занад мӯе...

XV. Вазн: фоъилотун фаъилотун фаълун
- v - - / v v - - / - -

Бахр: *рамали мусаддаси махбуни аслам*

Мисол: Аз дари ёр гузар натвон кард,

Рух сӯйи ёри дигар натвон кард.

Басомад: 1. Эй, ки аз лутф саросар чонӣ...

XVI. Вазн: фаъилотун фаъилотун фаъилотун фаъилун
v v - - / v v - - / v v - - / v v -

Бахр: *рамали мусаммани махбуни маҳзуф*

Мисол: Ба харобот шудам дӯш маро бор набуд.

Мезадам наъраву фарёд зи ман кас нашунуд.

Дар рукни аввали мисраи дуҷоми ин байт шоир ба
чойи рукни фаъилотун (v v - -) фоъилотун (- v - -)
овардааст, ки чоиз буда, ин ҳолат дар шумори ихтиёрооти
шоирӣ ба ҳисоб гирифта мешавад.

Басомад:

1. Бо мани дилшуда гар ёр насозад чӣ кунам³⁷...

³⁶ Ҳичои "чон" дар ин ҷо ба чойи яку ним ҳичо омадааст, ки ҳодисаи дар арӯз
ғайримаммулӣ мебошад.

³⁷ Рукни аввали ин мисроъ - фоъилотун ба чойи фаъилотун омадааст.

Таъкид. Тибқи меъёрҳои суннатӣ, сурати дигари ин
вазн ҳам ба чашм меҳӯрад, ки тағйир дар рукни нахустин
аст, ба таври зайл:

Вазн: фоъилотун фаъилотун фаъилун
- v - - / v v - - / v v - - / v v -

Бахр: *рамали мусаммани махбуни маҳзуф*

Мисол: Аз карам дар мани бечора назар кун нафасе,

Ки надорам ба чуз аз лутфи ту фарёдрасе.

Басомад: 1. Гар ба рухсори ту, эй дӯст, назар доштаме...

Аммо тибқи андозаҳои арӯзи ҷадид ин ҷо аз як
ихтиёри шоирӣ истифода шудааст: ба чойи фаъилотун (v v
- -) дар рукни аввали мисроъҳо фоъилотун (- v - -)
омадааст, ки тағйире чоиз мебошад. Бинобар ҳамин, дар
натичагирии низои мо ҳар ду сурати мазкурро ба гунаи
воҳид ба ҳисоб меоварем.

XVII. Вазн: фоъилотун мафоъилун фаъилун
- v - - / v - v - / v v -

Бахр: *хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф*

Мисол: Ҳар кӣ дар банди зулфи ёр бувад,

Дар ҷаҳонаш кучо қарор бувад.

Басомад:

1. Ваҳ, ки қорам зи даст мебиравад...
2. Эй шуда ҷашми ҷони ман ба ту боз...
3. Дили девона боз дар бари ишқ...
4. Эй зи рӯйи ту офтоб хичил...
5. Аз сафои маю латофати ҷом³⁸...
6. Хез, то қасди кӯйи ёр кунем...
7. Гар на савдои ёр доштаме...(а)
8. Гар на савдои ёр доштаме...(б)

Аз наводири истеъмоли назокати арӯзӣ дар авзони
ғазалиёти Ироқӣ яке дигар ин аст, ки шоир дар оғози
рукни аввали мисраи дувуми байти зерин як ҳичоро зиёд

³⁸ Ин мисраи сеҷуми ғазал аст; байти матлаъ арабӣ мебошад.

овардааст ва ин амал, тибқи қоидаи ихтиёри шоирӣ, ҷоиз мебошад:

Чуръае, к-он зи хок нест дарег,
Бар чу мани хокие чарост ҳаром.

- v - - / v - v - / v v -

- - v - - / v - v - / v v -

Чунонки ба мушоҳида мерасад, дар қолаби мазбур ҳиҷоӣ “бар” беш аз қолаб ва ҳарфи “т” дар ҳиҷоӣ “рост” (аз калимаи “чарост”) аз тақтеъ соқит аст.

XVIII. Вазн: фоъилотун фаъилотун фаъилотун фаълун

- v - - / v v - - / v v - - / - -

Баҳр: рамали мусаммани махбун аслам

Мисол: К-охир ин тирашаби ҳаҷр ба поён ояд

В-охир ин дарди маро навбати дармон ояд.

Басомад:

1. Ман ҷӣ донам, ки чаро аз ту чудо афтадам?...

2. Гарчи дил хун кунӣ, аз хоки дарат нагрзем...

3. То кай аз дасти фироқи ту ситамҳо бинем...

Таъкид. Сурати дигари ин вазн ҳам ба назар мерасад, ки тағйир дар рукни нахустини он аст:

Вазн: фаъилотун фаъилотун фаъилотун фаълун

v v - - / v v - - / v v - - / - -

Баҳр: рамали мусаммани махбун аслам

Мисол: Бувад оё, ки хиромон зи дарам боз ой,

Гираҳ аз кори фурубастваи ман бикшой.

Бидуни басомад.

Дар ин мисол истифодаи баръакси ихтиёри шоирӣ ба мушоҳида мерасад: маъмулан, дар рукни аввали мисроъҳо ба ҷойи фаъилотун (v v - -) фоъилотун (- v - -) истифода мешавад, вале дар ин ҷо акси ҳодисаи мазкур қобили мушоҳида аст, яъне фаъилотун (v v - -) ба ҷойи фоъилотун (- v - -) омадааст. Дар натиҷагирии ниҳой ҳар ду сурати мазкур ба гунаи воҳид ба ҳисоб меояд.

XIX. Вазн: фаъилотун фоъилотун фаъилотун фоъилотун

v v - v / - v - - / v v - v / - v - -

Ин вазн ҳам аз ҷумлаи авзонӣ даврӣ ба шумор меояд.

Баҳр: рамали мусаммани машкул

Мисол: Бикашам ба ноз рӯзе сари зулфи мушкрангаш,

Надиҳам зи даст ин бор, агар оварам ба чангаш.

Басомад:

1. Нарасад ба ҳар забоне сухани даҳони тангаш...

2. Ҷӣ кунам, ки дил насозам, ҳадафи ҳаданги ӯ ман...

3. Писаро, раҳи қаландар сазад ар ба ман намоӣ...

4. Зи ду дида хун фишонам, зи ғамат шаби ҷудой...

XX. Вазн: мафоъилун фаъилотун мафоъилун фаъилотун

v - v - / v v - - / v - v - / v v - -

Баҳр: мучтаси мусаммани махбун

Мисол: Кучой, эй дилу ҷонам, ки аз ғами ту ба ҷонам,

Биё, ки бе руҳи хуби ту беш менатавонам.

Басомад:

1. Ҷӣ мӯҷиб аст, ки бо мо сари ҷафо дорӣ...

2. Зи иштиёқи ту ҷонам ба лаб расид, кучой...

XXI. Вазн: муфтаъилун мафоъилун муфтаъилун мафоъилун

- v v - / v - v - / - v v - / v - v -

Баҳр: раҷазӣ мусаммани матви махбун

Ин вазн аз ҷумлаи авзони даврӣ буда, абёти дар ин қолаб сурудашуда зубаҳрайн мебошанд. Дар натиҷаи ба сурати кашида хондани ҳиҷоҳои сеюми рукнҳои аввали ҳар ду пораи шеър (бинобар ҳукми вазни даврӣ) тақтеъи зерин ба даст меояд, ки яке аз авзони нодири баҳри хафиф - хафифи мусаммани махбун мебошад:

фоъилотун мафоъилун фоъилотун мафоъилун

- v - - / v - v - / - v - - / v - v -

Мисол: Бар дари ёр ҳар саҳар масту хароб меравам,

Ҷоми тараб кашидаам, 3-он ба шитоб меравам.

Басомад:

1. Моҳруҳон, ки доди ишқ орази лоларангашон...

2. Эй рухи чонфизои ту гашта хучаста фоли ман...
3. Эй дилу чони ошиқон шефтаи лиқои ту...(а)
4. Эй дилу чони ошиқон шефтаи лиқои ту...(б)
5. Эй ба ту зинда ҷисму чон, мӯниси чони кистӣ...
6. Эй зи ғами фироқи ту чони маро шикоят...

Аз наводири истеъмоли назокати арӯзӣ дар авзони ғазалиёти Ироқӣ яке дигар ин аст, ки шоир дар оғози рукни аввали мисраи дувуми байти зерин як ҳичоро зиёд овардааст ва ин амал, тибқи қоидаи ихтиёротӣ шоирӣ, ҷоиз мебошад:

Чуръае, к-он зи хок нест дарег,
Бар чу мани хокие чарост ҳаром.

- v - - / v - v - / v v -
- - v - - / v - v - / v v -

Чунонки ба мушоҳида мерасад, дар қолаби мазбур ҳичои “бар” беш аз қолаб ва ҳарфи “т” дар ҳичои “рост” (аз калимаи “чарост”) аз тақтеъ соқит аст.

XXII. Вазн: мустафъилотун мустафъилотун

- - v - - / - - v - -

Бахр: раҷазӣ мураббаъи мурафғал

Мисол: Эй хуштар аз чон, охир, кучой?

Кай рӯйи хубат бо мо намой?

Басомад: надорад.

Ҳоло ба ҷоёе расидем, ки бояд ҳамаи авзонро дар доираи гунҷоишашон ба бахрҳои арӯзӣ ба ҳам биоварем. Барои анҷоми ин кор тартиби ҷойгузинии суннатии бахрҳои аслию фаръиро интихоб мекунем:

1. Бахри **ҳазач**:

1.1. Ҳазачи мусаммани солим: v - - - / v - - - / v - - - / v - - - (21 ғазал).

1.2. Ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф: - - v / v - - v / v - - v / v - - (17 ғазал).

1.3. Ҳазачи мусаммани аҳраб: - - v / v - - - / - - v / v - - - (10 ғазал).

1.4. Ҳазачи мусаддаси аҳраби макбузи маҳзуф: - - v / v - - v - / v - - (46 ғазал).

1.5. Ҳазачи мусаддаси маҳзуф: v - - - / v - - - / v - - - (38 ғазал).

2. Бахри **рамал**:

2.1. Рамали мусаммани маҳфуз: - v - - / - v - - / - v - - / - v - - (12 ғазал).

2.2. Рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф: v v - - / v v - - / v v - - / v v - - (4 ғазал).

2.3. Рамали мусаммани маҳбуни аслам: - v - - / v v - - / v v - - / - - (5 ғазал).

2.4. Рамали мусаммани машкул: v v - v / - v - - / v v - v / - v - - (5 ғазал).

2.5. Рамали мусаддаси маҳзуф: - v - - / - v - - / - v - - (31 ғазал).

2.6. Рамали мусаддаси маҳбуни маҳзуф: - v - - / v v - - / v v - - (2 ғазал).

2.7. Рамали мусаддаси маҳбуни аслам: - v - - / v v - - / - - (2 ғазал).

3. Бахри **раҷаз**:

3.1. Раҷазӣ мусаммани матвии маҳбун: - v v - / v - v - / - v v - / v - v (7 ғазал).

3.2. Раҷазӣ мураббаъи мурафғал: - - v - - / - - v - - (1 ғазал).

4. Бахри **музореъ**:

4.1. Музореъи мусаммани аҳраб: - - v / - v - - / - - v / - v - - (15 ғазал).

4.2. Музореъи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф: - - v / - v - v / v - - v / - v - - (10 ғазал).

5. Бахри **хафиф**:

5.1. Хафифи мусаддаси маҳбуни маҳзуф: - v - - / v - v - / v v - - (10 ғазал).

5.2. Хафифи мусаддаси маҳбуни аслам: - v - - / v - v - / - - (28 ғазал).

6. Баҳри мучтас:

6.1. Мучтаси мусаммани махбуни махзуф: v - v - / v v -
- / v - v - / v v - (7 ғазал).

6.2. Мучтаси мусаммани махбуни аслам: v - v - / v v - - /
v - v - / - - (26 ғазал).

6.3. Мучтаси мусаммани махбун: v - v - / v v - - / v - v - /
v v - - (3 ғазал).

7. Баҳри мунсарех:

7.1. Мунсарехи мусаммани матвии макшуф (максуф) -
v v - / - v - / - v v - / - v - (3 ғазал).

Натичагирӣ:

Қабл аз натичагирӣ аз ин чустор бояд арз шавад, ки ба чуз аз баъзе тағйирот, ки бо таваҷҷуҳ ба равиши интихоб кардаи мо дар мутолиоти арӯзии ғазалиёти Шайх Ироқӣ дар тағйини миқдори бухур ва авзон ба амал омадаанд ҳамаашон ба масъалаи шаклшиносӣ гиреҳ меҳуранд, боқӣ мо дар ҳама маврид бо хулосаҳои профессор Б.Мақсудов мувофиқ ҳастем. Ихтилофи назар миёни мо, чунонки дар оғоз таъкид шуда буд, аз равиши суннатӣ ва ҷадиди мутолиоти арӯзӣ бармеояд. Ҳамин тавр, мувофиқи мутолиаи арӯзие, ки мо анҷом додем, теъдоди баҳрҳо дар ғазалиёти шоир ба 7 баробар аст; яъне, дар муқоиса якто камтар мебошад: баҳри сареъро, ки тибқи нишондоди Б.Мақсудов 4 ғазал дар як вазни он суруда шудааст, мо пайдо накардем. Теъдоди авзон ҳам дар баҳрҳои ҳазач, раҷаз ва мунсарех якто камтар аст. Ихтилофи дигар дар навъи вазн мушоҳида мешавад: миқдори вазн дар баҳри мучтас дар ҳар ду баррасӣ ҳамгун, аммо вазни мучтаси мусаддаси махбуни аҳаз: v - v - / v v - - / v - дар баррасии мо ҷой надорад, ба ивази он мучтаси мусаммани махбун: v - v - / v v - - / v - v - / v v - - шинохта шудааст. Ниҳоят, аз гуногунхонӣ мебояд ёд кард, ки дар натичаи чигунагии ба ҳисоб гирифтани ҳичои охир ба миён омадаанд.

Хулосаҳои дигар:

Аз теъдоди умумии ғазалиёти Шайх Ироқӣ 145 ғазал дар қолаби мусамман ва 157 ғазал дар ҷаҳорҷӯби мусаддас оҷод шудааст. Чунин басомадро, ки аз ҳамдигар чандон тафовути зиёд надоранд, нишонаи риояти ҳадди эътидол меҳисобем. Ин нишондиханда чунин маънӣ ҳам дорад, ки қулли авзони ғазалиёти шоир ба равиши умумии андеша ва ҷаҳонбинии ӯ дар таносуби тавозун қарор доранд.

Дар мизони арӯзии ғазалиёти Шайх Ироқӣ вазнҳои истифода шудаанд, ки аз лиҳози мусиқоии калом боиси тақвияти ҷанбаи хушоҳангии ғазалҳо гардидаанд. Дар ин рост, пеш аз ҳама, таваҷҷуҳи Шайх Ироқӣ ба хушоҳангии калом дар ашъори зубахрайн қобили мушоҳида аст. Ғазалҳои дар авзони зерин сурудаи шоирро ба вазни дигар ҳам метавон хонду тақтеъ кард:

а) Музореъи мусаммани аҳраб: - - v / - v - - / - - v / - v - -
, ки вазни дигари он чунин аст: мунсарехи мусаммани махбуни макшуф: - - v - / v - - / - - v - / v - -;

б) Раҷазӣ мусаммани матвии махбун: - v v - / v - v - / - v - / v - v - , ки вазни дигари он чунин аст: хафифи мусаммани махбун: - v - - / v - v - / - v - - / v - v - .

Авзони даврӣ низ дар тақвияти ҷанбаи мусиқоӣ дар шеър нақши муҳим доранд. Дар низоми арӯзии ғазалиёти Шайх Ироқӣ қолабҳои зерин аз ҷумлаи авзони даврӣ ба ҳисоб меоянд:

а) Ҳазачи мусаммани аҳраб: - - v / v - - - / - - v / v - - - ;

б) Мунсарехи мусаммани матвии макшуф (максуф) - v v - / - v - / - v v - / - v - ;

в) Раҷазӣ мусаммани матвии махбун: - v v - / v - v - / - v - / v - v - .

Шайх Ироқӣ дар масъалаи истифода аз ихтиёроти шоирӣ дастӣ тамом дорад: қулли ихтиёроти маъмули шоирӣ дар авзони ашъори ӯ қобил мушоҳида аст. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки шоир аз имконоти савтии забон ва ҷанбаи мусиқоии калом огоҳона истифода кардааст.

БАСОМАД ВА ЗЕБОИШИНОСИИ АВЗОНИ ҒАЗАЛИЁТИ БИНОИИ ҲИРАВӢ

Перомуни ғазалиёти шоир, мусикидон ва хаттоти машхури нимаи дуюми асри XV ва аввали асри XVI Камолиддин Шералӣ Биноии Ҳиравӣ фарзанди Муҳаммади Сабзи Меъмор, мутахаллис ба Биноӣ (ё Баноӣ) ва Ҳолӣ (1453-1512) низ аз нигоҳи басомади авзон ва ихтиёроти шоирӣ ба мутолиа комили арӯзӣ пардохтан мумкин аст. Дар ин ҷо ҳам масъалаи басомади авзон ва ихтиёроти шоирӣ ҳамроҳ бо зебоишиносии авзони ғазалиёти шоир бо таваҷҷуҳ ба равишҳои ҷадиди шинохти авзон мавриди баррасӣ қарор дода мешавад.

То кунун перомуни авзони ғазалиёти Камолуддини Биноӣ касе баҳс ва ё таҳқиқе анҷом надодааст. “Девон”-и мукаммали шоир ҳам дар дасти муҳаққиқон қарор надошт. Ахиран нусхаи дар асоси ҷаҳор дастнавис тасҳеҳшудаи “Девон”-и шоир бо кӯшиши донишманди ҷавон Аҳмади Ҳақпараст омода шудааст, ки мутолиоти арӯзӣ дар ин бахш дар асоси он сурат мегирад. Коре, ки мо дар ин бахш аз пайи анҷоми он ҳастем, дар шинохти авзони ғазалиёти шоир қадами нахустин маҳсуб гардида, дорои чанд вижагиҳо мебошад. Яқум ин, ки маъмулан мутолиоти арӯзии шеършиносони тоҷик дар асоси меъёрҳои суннати шинохти авзон сурат гирифтааст, аммо мутолиоти арӯзии мо, қабл аз ҳама, бар мабнои равишҳои ҷадиди шинохти вазни шеър тарҳрезӣ шудааст. Дигар ин, ки мутолиаи арӯзии мо хосияти амалӣ дошта, дар зайли ҳар як вазн мисроъҳои нахустини ғазалҳои дар ҳамон вазн сурудаи шоир намоёнида мешаванд. Се дигар ин, ки масъалаҳои марбут ба зебоишиносии авзон ҳам мавриди таваҷҷуҳ қарор гирифтааст.

Мутолиаи арӯзӣ. Дар идома ба мутолиаи арӯзии ғазалҳои Биноии Ҳиравӣ шурӯъ мекунем:

I. Вазн: мафъӯлу мафӯйлу мафӯйлу фаъӯлун

--v/v--v/v--v/v--

Баҳр: ҳазаҷи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф

Мисол: Эӣ зоти ту бинмуда рух аз пардаи асмо,

Асмои ту аз рӯйи аён айни мусаммо.

Басомад:

1. Эӣ муҳри нубувват ба нигини ту мусаллам
2. Хоҳад дили ман куйи ту ҳар ҷо барам ўро
3. Аз гулшани куйи ту дилам ғарқа ба хун рафт
4. Дар доираи аҳли дил он шух ҷу раҳ кард
5. 3-ин гуна ки бедоду ситам кори ту бошад
6. Дардо, ки дил аз ишки ту девона шуд охир
7. Дидори ту мақсуди дилам буд, ки дидам
8. Он шӯхи балоро зи Худо металабидам
9. Эӣ чашми маро дода гули рӯйи ту обӣ
10. Аз гулшани кӯйи ту дилам ғарқа ба хун рафт
11. Он шох, ки султони саропарди ҷон аст
12. Дар ҳаҷри даҳони ту дил аз хеш ба танг аст
13. Хуршед магар он, ки бар ин торами миност

II. Вазн: фаъилотун фаъилотун фаъилотун фаъилун

v v -- / v v -- / v v -- / v v -

Баҳр: рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф

Мисол: Нест ғайр аз ту муроди дили беҳосили мо

Ғарчи ҳосил нашавад аз ту муроди дили мо.

Басомад:

1. Нест дар ҳаҷри ту оҳ аз мани гумроҳи ғариб
2. Ё Раб аз ҳеч ғаму дард мабодо аламант
3. Соҳиби ганҷ хурад ғусса кашад меҳнату ранҷ
4. Он ки шуд зулфи сияҳ сунбули пуртоб уро
5. На саломе зи ту к-аз ғам кунад озод маро
6. Боз дил куштаи он чашми сиёҳ аст маро
7. Хол дар ҳалқаи зулфат ки намоён шудааст
8. Ёр чун шахду шакар бо ҳама ширин будааст
9. На ҳамин шеваи ёрам ситаму кин будааст
10. Чун кунам оҳ ки дарди дилам аз ҳад шудааст
11. Суҳбат аз куштани ушшоқ пушаймонӣ нест
12. Рӯзу шаб ёри ман орад дили бегона ба даст

13. Зор менолам аз он ёру маро кор ин аст
14. Дар арақ з-оташи май мохи тамомаш нигаред
15. Кош ҳамчун дигаронам сару коре мебуд
16. Воизон беҳабар асрори Худо мегуянд
17. Аз Худо аҳли дил он шухи бало металабанд
18. Ҳеч кас оғаҳ аз ин кулбаи аҳзон нашавад
19. Ҳар шаб аз оташи ман шамъи фалак дар гирад
20. Дил, ки дур аз лаби ӯ дарди фаровон дорад
21. Гӯш барбаста чаро кард ба ман дӯш гузор
22. Ҳамчу охам ҳама шаб буд кавокиб гулрез
23. Эй дил, аз ишқ чунин зор набудӣ ҳаргиз
24. То ба кай дур кунӣ дасти ман аз домани хеш
25. Беадаб пой дар ин раҳ нагузори, эйдил
26. Ох, ки аз ҳаҷри ту бесабру қарорам, чӣ кунам?
27. Чун қалам то сари худ дар сари савдо накунам
28. То ба кай гириякунон з-он гули хандон бошам
29. Дар чаман синаканон бе гули рӯят будам
30. Дар ғарибӣ ҳама шаб ғамзадаеро монам
31. Мани меҳнатзада бо васли ту чун набвандам
32. Кас наёрад гузаре бе ту ба сарманзили ман
33. Мурдам аз шавқ, ки ҷонони ман омад берун
34. Рафтию рафт зи дил сабру қарорам бе ту
35. Дили бетоқати ман тоб надорад бе ту
36. Шуд паричехраи ман бо дигарон ҳамхона
37. Эй, ки саргашта чу гирдоб дар ин ғарқобӣ
38. То ба файзи назари аҳли сафое нарасӣ
39. Дам ба дам мекушамат аз сари кин, мегӯӣ
40. Рӯзу шаб ёри ман орад дили бегона ба даст
41. Ҳеч кас оғаҳ аз ин кулбаи эҳзон нашавад
42. Сару қорам чу ба он шӯхи ситамкор афтод
43. Дил, ки дур аз лаби ӯ дарди фаровон дорад
- 44.... ман пар зада бар сар чу расидан гирад
45. Тоқатам нест даме гар наравам дар кӯяш
46. Баски дар дил ҳаваси он лаби майгун бинам
47. Навбаҳор аст, сари бодаву соғар дорам
48. То ба он силсилаи зулф муқайяд шудаам

49. Дар дуои дами қатл аз ту амон меҳоҳам
50. Сухане созаму раҳ ҷониби кӯяш фиканам
51. Хун шуд аз ғуссаи лаъли ту дили соғари май
52. Эй, ки дарди дили маҷрӯҳи маро дармонӣ
53. Рафт солею наёмад маҳи ман аз роҳе

III. Вазн: мафӯилун фаъилотун мафӯилун фаъилун
 v - v - / v v - - / v - v - / v v -

Баҳр: *мучтаси мусаммани махбуни маҳзуф*
 Мисол: Ба сурма он, ки сияҳ кард чашми ёри маро,
 Чу чашми ёр сияҳ кард рӯзгори маро.

- Басомад:
1. Хазон расида бидех ҷоми арғавониро
 2. Маро зи ёр натавонӣ умеди ёрӣ нест
 3. Туйӣ ки чашми ҷаҳон равшан аст аз руйт
 4. Кучо шуд он ки дилам ёри ғамгусоре дошт
 5. Маро фироқи ту шуд бар ҳалоки ҷон боис
 6. Чунин ки зоҳиди афсурда сард шуд чун ях
 7. На ҷаъди сунбули ту тоби муйи у дорад
 8. Ба ишқи ҳамчу туйе чист ҷон, ки натовон дод
 9. Чу шамъ агарчи зи дасти ту чамъ нахоҳам буд
 10. Хуш он ки бар сари куйи туам гузоре буд
 11. Балост эй дил агар ногаҳон ҷавон бирасад
 12. Гудохт маҳ зи ту чандон к-аз у ҳилоле монд
 13. Расид ғунча, пур аз бода кун сабӯе чанд
 14. Ба Хизр агар лаъли лаби ту илтифот кунад
 15. Дил аз ҳавои лабат ашки лолагун резад
 16. Зи баски фикри миёни туам зи ҳол барад
 17. Қазо, ки бар лаби ӯ хатти анбарин монад
 18. Чу кори ман ба ту, эй сарви гулузор, уфтод
 19. Навиди васли туам боди субҳгоҳӣ дод
 20. Кушода парда гулу пардагист ёр ҳанӯз
 21. Баҳор рафту маро дида ашкбор ҳанӯз
 22. Чу ғунча боз кун, эй гул, ниқоб аз он ораз
 23. Магар насим хабар гуфт аз он руҳи гулранг
 24. Ба бӯсае, ки диҳӣ з-он даҳони ширинам

25. Зи баски новаки чашми ту мерасад ба танам
26. Бало расад зи чапу рост ҳар кучо, ки манам
27. Асири ҳалқаи он зулфи пуршикан шудаам
28. Аҷаб мадор, дило, гар зи дида шуд нурам
29. Чу бе лаби ту ба базми шароб мегирям
30. Манам ба роҳ ту кардӣ, кучо равам, чӣ кунам?
31. Чу новакаш зи дили чоки хунчакида кашам
32. Дилам ба шӯхи балоест мубтало, чӣ кунам?
33. Бисӯхт аз дами нойе дили балокаши ман
34. Гаҳе ба рукъа зи мо ёд метавон кардан
35. Чу роҳ нест маро дар даруни хонаи ӯ
36. Чӣ воқеа аст, ки аз мос алом боз гирифтӣ?
37. Дамид субҳи тараб, соқиё, зи хоб дар о
38. Туй, ки чашми ҷаҳон равшан аст аз рӯят
39. Кучо шуд он, ки дилам ёри ғамгусоре дошт
40. Гаронаи тукмаи лаъл аст бар бисоти ҳарир
41. Чигуна пеши ту гӯям ғами ниҳонии хеш?
42. Аҷаб мадор, дило, гар зи дида шуд нурам
43. Сиришк нест маро бар саводи дида муқим
44. Бад-он умед, ки чашме ба рӯяш андозам
45. Дигар зи хӯрдани ғам, соқиё, чӣ суд маро?
46. Зи баски сарв ба боғ аз қади ту ноз кашид
47. Сазад гар хаймаи сабзи фалак ҳароб шавад
48. Манам ба дидаи бехоб ҳар шаб аз сари сӯз
49. Табам гирифта зи ҳаҷру касе на дар назарам
50. Даме, ки бар сари кӯят ба сад ниёз оям
51. Саҳар, ки ёди гули рӯи он ҷавон кардам
52. Зи зиндагонӣ ба ҳаҷраш гаронӣ дорам
53. Зи доғ тоза бурдаст он гули сурӣ
54. Чу охирам ба ҷафо хору зор мекардӣ

IV. Вазн: мафоъйлун (4 бор)

v --- / v --- / v --- / v ---

Баҳр: *ҳазаҷи мусаммани солим*

Мисол: Зи рашки ҳамдамон дорӣ ба ранҷ, эй нозанин, моро,
Машав бо ҳар касе ҳамдам, маранҷон беш аз ин моро.

Басомад:

1. Зи ҳар хору хасе чун ғунча даркаш домани худро
2. Кунам бар ёди лаълаш гирия бо сузу гудоз имшаб
3. Сари ман аз шараф бар сақфи гардун аст боз имшаб
4. Биё, эй ҳамнишин, к-аз дарди ҳичронам ҳароб имшаб
5. Худоро бармагард эй сабру бо ман бош ёр имшаб
6. На акнун рӯзгори ман сияҳ аз зулфи ёре шуд
7. Ба ҷаврам гар кушӣ хошо, к-аз онам ҳеҷ ғам бошад
8. Ба ҳар ҷавре вафо бинмудаам чандон ба ёри худ
9. Маро шаб хона равшан з-он маҳи хуршедталъат шуд
10. Пас аз умре ба ман ҳарфи гарон зебописар гуяд
11. Ба ҳасрат мурдаму ҷонони ман берун намеояд
12. На аз кавқаб шаби ман рушноӣ на зи маҳ дорад
13. Агар дастам расид дар лаҳад бар санги хоки худ
14. Мани майхораро то нағзарад дар бода об аз сар
15. Миёни мардумам, эй гирия, расво сохтӣ охир
16. Дило, дигар зи разми беғамон доман фароҳам каш
17. Мани маҳҷур чун қосид фиристам баҳри пайғомаш
18. Гулистонест хуррам, дидаам аз акси рухсораш
19. Дили дарвешӣ озод он гоҳ бошад аз ҷаҳон фориф
20. Дилам бар ҳоли ман сӯзону ман бар изтиробӣ дил
21. Туро гуфтаам машав моил ба хубон борҳо, эй дил
22. Маро дар ишқ набвад зиндагӣ, гар бебало бошам
23. Мани бесабру дил то рӯи он шӯхи бало дидам
24. Ба ғурбат гаҳ малӯл аз умри худ, гоҳе ҳазин бошам
25. Хуш он мастӣ, ки дар пеши ту аз худ беҳабар гириям
26. Шаб аз савдои он маҳ чун сағи девона мегаштам
27. Чу соғар бе лаби ӯ заҳрханд аз баҳри он дорам
28. Ба ҷон аз нолаи ман халку ман аз нола кардан ҳам
29. Чу шаб афғон кунам, худро ҳамовози сагон созам
30. Чӣ ҳолат аст (?)³⁹ ин, ки дар олам дили беғам намебинам
31. Кушам ҳар лаҳза ҷон дар пеши ҷононе, ки ман дорам

³⁹ Ин мисроъ аз нигоҳи вазн ишқол дорад, вале мисраи баъдӣ ва байтҳои дигар дар қолаби ҳамин вазн суруда шудаанд. Чанд мисраи дигар ҳам ба ҳамин сурат мавҷуданд, ки онҳо бо гузоштани нишонаи пурсиш дар дохили қавсайн мушаххас шудаанд.

32. Мани хайрон ачаб ҳоле дар он рухсор мебинам
33. Ба ғамҳои ту шодам, шодии олам намехоҳам
34. Малулам бе рухат, бинмо руху дафъи малолам кун
35. Писандидӣ чафои ҳаҷри худ, эй бевафо, бар ман
36. Гар ояд майли хун зин гуна аз чашми тарам берун
37. Нахоҳам бо ту дигар шарҳи ҳоли зори худ кардан
38. Ғам аз ҳар ҷо, ки дар монад, фитад дар чустучӯи ман
39. Чунон дил метапад дар зери хок аз шавқи ёри ман
40. Ба шамъи худ маро парвонасон он ҷо расидан бин
41. Биё, эй ашқу хун дар косаи чашми тарам афкан
42. Зи тоби ман магар саргарм шуд он шамъ пеш аз ман
43. Чӣ рӯйи оташин аст он, чӣ хатти мушқбор аст ин?!
44. Чу наргис чашм бикшо, гирия шабзандадорон бин
45. Чунон зоҳир шавад дар пеши он маҳ инфиёли ман
46. Макун дар пеши мардум илтифот, эй нозанин, бо ман
47. Нахоҳад ҷуз балои ҷони ман шӯхи балои ман
48. Ба пойи равзанаш з-он паст мегардад хурӯши ман
49. Диле бар даст хоҳам ҷониби он дилситон рафтан
50. Зи бадхӯй чунон бегона шуд он бевафо бо ман
51. На аз тоби таб омад дар арақ ҷисми фигори ман
52. Чу бар азми сари хоки ман ояд сарви ман берун
53. Ба базмаш гар равам, он обрӯям пеши ҷонон ку?
54. Аз он пайваста мегӯям сухан дар анҷуман бо ӯ.
55. Ба хун оғушта хоҳам хешро бар хоки роҳи ӯ.
56. Ту он моҳӣ, ки дидам солҳо меҳру вафо аз ту
57. Ғами мастӣ, ки ҷонам бар лаб омад аз балои ӯ
58. Агар ҷонон наёяд, хоҳад аз тан рафт ҷон бе ӯ
59. Зи мижғони ман ар хуни ҷигар бар якдигар баста
60. Чу сайдам мекушӣ, боре ба фитроки худам ҷо дех
61. Кучо тоб оварам, к-он маҳ шавад бо дигарон ҳамрах
62. Ба азми сайр зад боз он маҳи хирғаҳнишин хайма
63. Дилам бурдӣ, вале расму раҳи ёри намедонӣ
64. Равад дар хоб, чун гӯям ба ӯ дарди дил, чӣ дорӣ?
65. Дар он кӯ ҳар кӣ бинам, пурсамаш аз қору бор он ҷо
66. Агар он сарви гулрухро гузар бар гарфи боғ ояд
67. Таъола-л-Лох, чӣ гулзорест рухсори арақнокаш

68. Чунон майли дили девонаро сӯйи ту меёбам
69. Шаб (?) ғами хешро бар бистари беморӣ андозам
70. Ба маҷлис чун қадах пурхун шавад, дур аз ту чашмонам
71. Ҳама шод аз маҳи иданду ман шодие (?) дорам
72. Чу бар азми сари хоки ман ояд сарви ман берун
73. Дигар биншаст дар бӯстони ҷонам сарви навхезе
74. Баромад лолаву гул то ту як дам дар қадах кӯшӣ
75. Чу орад дар сухан васфи лаъли рухаш забонамро
76. Ба пастӣ чок зад он нозанин пирохани худро
77. Хуш он соат, ки чашмам хаймаи султони ман бошад
78. Пас аз умре, ки он хуршед аз рух парда баргирад
79. Супурдам дил ба дилдоре, ки бо ман ёр хоҳад шуд
80. Маро аз дида ҳар дам з-он сиришки лолагун афтад
81. Дилам дигар таманнои лаби ҷонони худ дорад
82. Ба хун оғушта бодо чун сари ман ханчари кинаш
83. Ба кӯят шаб, ки паҳлӯи сагон бар остон афтам
84. Ба ҳаҷраш аз фиғон ҳар лаҳза худро беҳабар гирам
85. Ҳама шаб гирия дар пеши сағони кӯйи ӯ дорам
86. Ба базми он парӣ пайваста сӯйи дигарон бинам
87. Чунин, к-омад ба лаб аз нола ҷони нотавони ман
88. Туву агёру базми ишрату ҷоми майи гулгун
89. Саманди ноз ҷавлон дод бар мани дилрабои ман
90. Гар оташ дар ҷароғи ман наҷфтодӣ зи доғи ман
91. На он ёро, ки худ гӯям ҳадиси хештан бо ӯ
92. Аз он дар кунҷи танҳой нишастам бо хаёли ӯ
93. Рақибонро ба ҷон хоҳад дилам дар кӯйи ҷонона
94. Хуш он рӯзе, ки ҳамчун ҳамдамон дамсози ман будӣ
95. Гаҳе меҳру вафо бо дигарон, гаҳ ҷавру кин дорӣ

V. Вазн: муфтаъилун мафоъилун муфтаъилун
мафоъилун

- v v - / v - v - / - v v - / v - v -

Баҳр: раҷази мусаммани матвиш махбун

Ин вазн аз ҷумлаи авзони даврӣ буда, абёти дар ин
колаб сурудашуда зубаҳрайн мебошанд. Дар натиҷаи ба
сурати дароз хондани хичоҳои сеюми рукнҳои аввали ҳар

ду пораи шеър (бинобар ҳукми вазни даврӣ) тақтеъи зерин
ба даст меояд, ки яке аз авзони нодири баҳри хафиф -

хафифи мусаммани маҳбун мебошад:
фоъилотун мафоъилун фоъилотун мафоъилун
- v - - / v - v - / - v - - / v - v -

Мисол: Чун таби ғам дигар кунад холи мани харобро,
Бар лаби ман чуз обила кас начаконад обро.

Басомад:

1. Рӯйсӣҳам аз гунаҳ, кош ба у хоҳиям
2. Бар мани хокӣ аз чӣ рӯ тунд гузашт ёри ман

VI. Вазн: фоъилотун фоъилотун фоъилотун фоъилун
- v - - / - v - - / - v - - / - v - -

Баҳр: рамали мусаммани маҳзуф

Мисол: Соғарам додиву бар абрӯ фикандӣ тобро,
Заҳр кардӣ, сокиё, бар ман шароби нобро.

Басомад:

1. Эй ки дидӣ бар саманди ноз чонони маро
2. Инчунин, к-имшаб муғаннӣ сузнок оҳанг сохт
3. Ҳол чун гӯям маро чун пеши чонон бор нест
4. То ба кай бар мо чафокорӣ вафое низ ҳаст
5. Ёр агар бадхӯ бувад, хӯйи бади ӯ ҳам хуш аст
6. Шаб даромад анбаринмуйе ба ёд омад маро
7. Ваҳ, ки он умр аз бари мо рафту бо ағёр сохт
8. Чун кунам, к-аз рӯза сарви ман ҳилоле гаштааст
9. Боз чашмат дар пайи озори чон аз баҳри чист
10. Мекашидам оху мегуфтам ғами он моҳ чист
11. Ваҳ, ки боз имрӯз дигар бе руҳи ёрам гузашт
12. Дар дилам дигар ҳавои оташинрухсораест
13. Дил ниҳодан бар бори саҳт бар дил будааст
14. Дар сарам боз оташи савдои ёре даргирифт
15. Мурғ аз ӯ чун нома орад, то дилам хуррам кунад
16. Ханчаре ҳар лаҳза бар чони фиғорам мерасад
17. Мубталое дӯш ҳамдам бо мани девона буд
18. Зиндагӣ моро ба ҳачри ёри чонӣ мекушад
19. Он ки бо мо буд рӯзу шаб чудо ҳаргиз набуд

20. Гар намурдам бе ту, марги ман ба дасти ман набуд
21. Ҳар дам з-он сӯ, ки ӯ бадхӯ назар меафканад
22. Рафт дар боғ он сиҳиболову сарв аз ноз монд
23. Нест ғам, к-аз меҳнати он нозанинам мекушад
24. Нест шабҳо он ки бинӣ бар фалак аҳтар сафед
25. Шуд маҳи иду дил аз абруҳилоле ёд кард
26. Мавҷи ашки ман чунон шабҳо ба гардун сар кашад
27. Меҳру лутфат чун гузашт, ин чавру кин ҳам бигзарад
28. Дӯстон дар ишқ, агар з-ин гуна манъи ман кунед
29. Гуфтам аз дил кам шавад бори ғам, оҳ, кам нашуд
30. Мардуми чашмам ба қасди ашки гулгуни мананд
31. Ваҳ, ки он чашму чароғ оғаҳ зи ҳоли ман нашуд
32. Ҳар шабе чун шамъ ашки ман зи домон бигзарад
33. Бар канори дида миҷғони ман аз хуни чигар
34. Дил зи чавраш хун шуду лутфе ба мо нанмуд ёр
35. Гар зи мастӣ дӯстат хондам, маро душман магир
36. Ҳар гаҳ аз чаври ту нолам, мешавад ҳолам дигар
37. Сабру тоқат рафту ман муштоқи дидорам дигар
38. Бо ҳарифон майли чоми лолагун кардӣ дигар
39. Ман на тират мекашам аз синаи афғори хеш
40. Дар фироқаш, ё Раб, аз оху фиғонам кун халос
41. Шод бош, эй дил, зи олам хӯрдани ғам бартараф
42. Дида, к-аз миҷғони хунафшон ниқобаш сохтам
43. Пеши рӯйи ӯ ҳалоки хештан меҳоста
44. Ҳар дам аз кӯйе мани девона сар бар мезанам
45. Чун ба хушёрӣ сухан бо ёр бошад мушкилам
46. Гарчи месӯзад чу шамъ имшаб дили афсурдаам
47. Дӯш дар кӯйи ту ҳар соат гузоре доштам
48. Нест чурми ман, гар аз кӯят чудо меуфтам
49. Ҳар замон навъи дигар худро гадои ӯ кунам
50. Бар дарат ҳар шаб зи бедодӣ фиғон бармекашам
51. Ваҳ, ки мемирам зи ғамҳои ниҳонӣ, чун кунам?
52. Бувад шаб ҳамсоя гирён бар сари девори ман
53. Иду ҳар сӯ ишрате, ман аҳли мотам ҳамчунон
54. Охир, эй тифли парипайкар, бало хоҳӣ шудан
55. Теғ зан бар сина, пас дар вай ғаматро хона кун

56. Дӯш дар масчид шикоят кардам аз бегоди ӯ
57. Баски дар чашмам бувад нақши рухи некӯи ӯ
58. Дод меҳодад чу ман сад номурод аз дасти ту
59. Чанд, эй гулчехра, аз хун дилам гулгун кунӣ
60. Ман, ки медорам ниҳон рози туро аз ҳар касе
61. Баски дорам ҳасрат аз дидори зеботалъате
62. Шаб хаёли оразаш дар дидае беҳоб гашт
63. Ҳар касеро вақти гул чун лола бар каф соғарест
64. Дар арақ то қатраҳо з-он рӯи гулгун зоҳир аст
65. Сумбулат то соябон бар офтоб андохта
66. Эй шуда пайдо зи хуршеди чамолат меҳру мох
67. Оқибат хоҳам пайи чобуксавори худ гирифт
68. Нола дар чанги ғами ӯ қоматамро чанг сохт
69. Гунча зад лофи латофат бо даҳони танги дӯст
70. Ишқи пинҳони ман охир сарви шайдои кашид
71. Гунча аз шавқи гули рӯят гиребон чок зад
72. Нест ин мижғони хунин, к-аз дили пуроташам
73. Гар на дилро дар чаман қадду рухаш ёд омадӣ
74. Гуссаи дардам, ки натвон пеши ҷонон гуфтаниш
75. Эй зи хуршеди рухат нури нубувватро зухур
76. Баски гул рехт аз шарми ту дар гулзорҳо
77. Баски мебинад сағаш ҳар дам ба кӯи ӯ маро
78. Рашкам омад аз сағони кӯи он хурисиришт
79. Ҳар киро дар дил хаёли он лаби майгун нишаст
80. Бар ман аз ҷаври фалак ҳар дам балое дигар аст
81. Боз чун булбул дилам дар нолаву фарёд рафт
82. Чун таби ҳичрони он моҳам фалак рӯзи кунад
83. Масти ман аз ноз по бар наргиси раъно ниҳод
84. Мохрӯён, к-аз мижа теғи ҳалокам сохтанд
85. Аз ту, эй бут, чанд дарди сар кашад он гулузор
86. Рӯ намо, то гул зи хичлат рӯи нанмояд дигар
87. Баҳри марҳумии ман ҳар лаҳза он шамъи Тароз
88. Хонаам мотамсаро шуд, баски дур аз ёри хеш
89. Он, ки чун мардум даруни дида ҷо мебинамаш
90. Он, ки ҳамчун ҷон даруни сина манзил бинамаш
91. Дил зи рӯи зарду ашки сурхи ман дорад нишот

92. То бад-он рухсори оташнок бигзаштӣ ба боғ
93. Чун ба маҷлис ёди он лабҳои майгун оварам
94. Баски шабҳо аз фиғон ҳамсояро дилхун кунам
95. Баҳри васлат ҳар замон бо худ хаёле мекунам
96. Баски ман бо худ ҳадиси зикри он бадхӯ кунам
97. Ишк душвор аст, майли он ба осонӣ макун
98. З-он намегардад хиромон ҳар тараф он нозанин
99. То камон нашуд қоматам аз фикри абрӯю даҳон
100. Қорам афтодааст бо хичрони ёри хештан
101. Ман ба ҷон парвардамаш, к-охир шавад ҷонони ман
102. Ҳаст пайкони ту чун ҷон дар тани вайрони ман
103. Ё Раб, он хат аст, бар лаъли ту пайдо омада
104. З-остонат ман чунин маҳруму сағро маҳраме
105. Чун ба теғи дуриям аз худ чудо месохтӣ

VII. Вазн: мафъӯлу фоъилоту мафоъилу фоъилун
 -- v / - v - v / v - - v / - v -

Баҳр: музореъи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф

Мисол: З-он сӯхт шуълаи дили ман хонаи маро,

К-оташ зад он парӣ дили девонаи маро.

Басомад:

1. Дар ҳаҷри хотами лаби он нозанин маро
2. Ман кистам, ки васли ту бошад ҳавас маро
3. Он холҳо ба рӯи ту аз мушки ноби чист
4. Хуршеди ман чу ойина дар пеши ру гирифт
5. Моро аз Каъба тавфи сари куйи у бас аст
6. Кори ман аз фироқи ту бисёр мушкил аст
7. Соқӣ, дамид субҳ, бигард он майи сабух
8. Дар умри худ муроди диле ҳосилам набуд
9. Кош аз дили бишкоста ғамаш по бурун ниҳад
10. Чу гул ниқоб агар бикӯшӣ, ҷи мешавад?
11. Дил дар бунафшазор ба бӯи хатти ту монд
12. Ҳар қосиде, ки аз бари дилдори ман расид
13. Маҳро баҳри рӯи ту даъвии ҳусн буд
14. Боз о, ки монда ҷон рамаке дар танам ханӯз
15. Абри баҳор рафту маро дида гар ханӯз

Банда гардам ҳазор бор туро.

Басомад:

1. Гар ғамаш бар дили ҳазин кам нест
2. То зи теги ту гуфтҳо бо дил
3. Боз сар то ба по бало шудай
4. Шамъи ман дар қабои гулноре
5. Бурд шавқи лабат зи даст маро
6. Ҳиндуи зулфат охи сардам дид
7. Зад балои ғами ту бар чонам
8. Зад балои ғами ту бар чонам

IX. Вазн: муфтаъилун фоъилун муфтаъилун фоъилун

- v v - / - v - / - v v - / - v -

Ин вазн ҳам аз чумлаи авзони даврӣ ба ҳисоб меояд. Аз чумла, бо нишонаҳои зерин: вазни мазкур аз ду пораи ба ҳам баробар таркиб ёфтааст; ҳар як пора ду рӯки мухталиф (- v v - / - v -) дорад, ки дар қисми дуюм айнан такрор мешавад; охири пораи аввал ҳам ҳукми рӯкҳои охир – арӯзу зарбро дорад: шоир метавонад дар ин ҷо ҳарфери зиёд аз вазн биоварад, ки дар ин сурат ин ҳарф дар тактеъ ба ҳисоб намеояд. Масалан, чунин хусусият дар рӯки дувуми мисраи аввали байти мазкур ба мушоҳида мерасад. Манзур ҳичоҳои “шамъ” аст, ки, тибқи қоидаи маъмули ҳичобандии арӯзӣ, бинобар он ки дар миёна омадааст, бояд ҳамчун якуним ҳичо ба ҳисоб гирифтаву чунин ишора бишаванд: – v. Аммо, аз рӯи талаботи вазни даврӣ, ин ҳичо дар охири пораҳои аввал омада ва ҳукми рӯки охири мисроъро дорад. Аз ин ҷост, ки ҳукми як ҳичои дарозро дорад.

Баҳр: *мунсарехи мусаммани матвиш мақшуф (максуф)*

Мисол: Хаста дили ман чу шамъ дар таби ғам мегудохт,

Оқибат он хастаро шарбати теги ту сохт.

Басомад: 1. Ҳамин байти боло.

Чунин авзон аз чумлаи хушоҳангтарин вазнҳои шеърӣ ба ҳисоб меоянд ва чанбаи мусиқоиашон ҳам қавитар аст.

16. Субҳ аст, соқиёву лаби соҳили Арас
17. Эй тоири хучаста, асири ҳавас мабош
18. Зухход кай баранд зи чоми шароб ҳаз
19. Гул пеши орази ту кунад саркашӣ ба боғ
20. Рафтам ба боғ бе ту зи баҳри фароғи дил
21. Аз ошноии ту асири бало шудам
22. Ман кай ба чавр ранча аз он тундхӯ шавам
23. Сад бор агар чу мӯй ба теғ афканӣ сарам
24. Бар ҳар бунафшазор, ки уфтад гузори ман
25. Эй аз маҳи чамоли ту пайдо камоли туст
26. Холи лаби ту дидаму гуфтам, балост ин
27. Аз нола бар лаб омада ҷони асири ман
28. Ман он наям, ки ҷон надихам дар ҳавои ӯ
29. Ройи ту куштanam буд, эй ман фидои ту
30. Эй хона дар дили мани девона сохтӣ
31. Эй соъиди ту аз гули серобу дастай
32. Мутриб, шаби ғам аст, баровар таронае
33. Омад баҳору ҳар кас дар тарфи лолазоре
34. Он тозагул, ки гулшани ҷон раҳгузори ӯст
35. Эй мухтасиб, ки тавба маро медиҳӣ, мадеҳ
36. Бегона гаштам зи ту, эй бевафо, беҳ аст
37. Дар обам аз арақ, ки ба рӯят давидааст
38. Наққоши Чин ба шакли қадат қомате кашид
39. Дардо, ки рафт ёру дигар ёди мо накард
40. Ҳар шаб зи баски сӯзам аз он шамъи дилфируз
41. Гар кавқаби муроди ман афтод дар вубол
42. Зор аст кори дил, ки зи дилдор мондаам
43. То мо ба хоки кӯйи муғон рӯ ниҳодаем
44. Эй нигини лаъли ту ёқути хунфишон
45. Омад савора чилвақунон турки масти ман
46. Гуфтам сухан зи қатли касе ғайри ман нақун
47. Он гул, ки ҳаст сарви қадаш сарвинози ман

VIII. Вазн: фоъилотун мафоъилун фаъилун

- v - - / v - v - / v v -

Баҳр: *хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф*

Мисол: Эй чу ман банда сад ҳазор туро,

Х. Вазн: мафoъйлун мафoъйлун фаъулун
v --- / v --- / v --

Баҳр: ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф

Мисол: Ба ошиқ гуфтуғу онро аз он нест,
Ки ошиқро забонаш бо даҳон нест.

Басомад:

1. Аз он лаб бўсае хӯрдам мани маст
2. Дили зорам зи чонон дур мондаст
3. Дили ғамдидаи ман моили туст
4. Дами чон доданам омад лабаш ёд
5. Фигонам ҳеч гоҳе барнаёмад
6. Агар чашмат назад бар чони мо тир
7. Ту чун шохи гулӣ аз пой то сар
8. Биё, соқӣ, бизан обе бар оташ
9. Шаб аз хичрони ӯ афсурда будам
10. Ҳама рӯз аз ғами рӯйи ту гириям
11. Маранҷ аз нолаи беихтиёрам
12. Гули раъноию раъногули ту
13. Ба чон омад дил аз афғону зорӣ
14. Ба вақти ханда он шамъи шакарлаб
15. Туро сими тар аст, эй гул, бадан нест
16. Ба ошиқ гуфтуғуӣ ӯ аз он нест
17. Аз он дам чархро қомат ду то шуд
18. Ғами он лаъл нагзорам зи хотир
19. Маро чашмест чун абри баҳорон
20. Сабо, дарди диламро гар тавонӣ
21. Лаби лаъли ту дидам дӯш дар хоб
22. Диле, к-ӯро ғами чонон набошад
23. Туро як лаҳза бе ёре набинам
24. Даме гар васли дидоре надорам
25. Чу имшаб аз ғами ёре бигириям
26. Маро гуфт аблаҳе ҳар, к-ӯ ба олам

ХI. Вазн: мафoъилун фаъилотун мафoъилун фаъи-
лотун

v - v - / v v - - / v - v - / v v - -

Баҳр: муҷтаси мусаммани маҳбун

Мисол:

Сарам зи дасти ту шуд хоку дил асири маломат,
Сару дили ту надорам, дигар бирав ба саломат.

Басомад:

1. Чун ҳеч кори ту, эй дил, ба ихтиёр набошад
2. Расид шаб чӣ кунам, ки аз фироқи ёр нагириям?
3. Ба маҷлиси ту дароям, ниҳон шавӣ зи миёна
4. Шикофт дузди аҷал қасри умру рафта ба хоб
5. Ту шоҳи мулки дилу шаҳриёри олами чон
6. Ба шоми ҳаҷр дилам бе руҳат фароғ надорад

ХII. Вазн: мафъулу мафoъилун фаъулун

- - v / v - v - / v - -

Баҳр: ҳазаҷи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзуф

Мисол: Ҳар кӯ ғами он нигор дорад,
Ғам бо дили ӯ чӣ қор дорад.

Басомад:

1. Эй рӯйи ту чашми равшани ман
2. Бо мо ту сари вафо надорӣ
3. Он хотами лаб нигини шоҳист
4. Ман дар ғами кори ёри хешам

ХIII. Вазн: муфтаъилун муфтаъилун фoъилун

- v - - / - v - - / - v -

Баҳр: сареъи мусаддаси матвиш мақшуф

Мисол: Ӯ суҳан аз куштани ман мекунад,
Ман ба ҳамин хуш, ки суҳан мекунам.

Басомад: 1. Гаҳ ситаму гоҳ чафо мекунӣ

ХIV. Вазн: мафъулу фoъилотун мафъулу фoъилотун

- - v / - v - - / - - v / - v - -

Ин вазн аз чумлаи авзони даврӣ буда, хусусияти
возеҳи он дар охири пораҳои нахустини ҳар ду мисраи
байти намуна ба сурати равшан бармалост. Манзур
хичоҳои “гуфт” ва “данд” ҳастанд, ки дар маҳалли ҳукми
рукни поёнии мисроъ нишастаанд.

Баҳр: *музореъи мусаммани ахраб*

Мисол:

То бод шаммае гуфт 3-он сарви сояпарвар,

Дилҳо ба бод доданд ушшоқ чун санавбар.

Ин байт ва абёти дигаре, ки дар вазни мазкур суруди шудаанд, зубаҳрайн мебошанд, онҳоро ба вазни дигар ҳам метавон хонду тақтеъ кард:

-- v - / v - - / - - v - / v - -

мустафъилун фаъулун мустафъилун фаъулун

Баҳр: *мунсарехи мусаммани махбуни мақшуф*

Басомад:

1. Хоҳам ғубор гардам в-аз кӯйи ӯ бароям
2. 3-он меравам ба кӯяш маст аз шаробхона
3. Кош, эй рафиқ, сози бар кӯйи ёр хона
4. Аз сайли фитна моро чун шуд хароб хона
5. Аз панди ошноён қорам расид чое
6. Саргашта сохт бозам чашми сиёҳи ёре
7. Ман чун равам ба масҷид, бо ошиқе мастӣ
8. То чашми пурхумораш сармасти кист имшаб
9. Дил хурад новакашро ҳар гаҳ расид бар тан
10. Пайкони тири он маҳ, к-оғушта шуд ба хунам
11. Эй дар балои ишқат ҳар гӯша мубталое
12. Ман кистам? Ғарибе, аз хонумон чудое!

XV. Вазн: фоъилотун фаъилотун фаъилун

- v - - / v v - - / v v -

Баҳр: *рамали мусаддаси махбуни маҳзуф*

Мисол: Дорам аз зулфи ту ошуфта димоғ,

Ин бувад хосияти дуди чароғ.

Басомад: 1. Сартароше сари ман кард талош

XVI. Вазн: фаъилоту фоъилотун фаъилоту фоъилотун

v v - v / - v - - / v v - v / - v - -

Ин вазн ҳам аз ҷумлаи авзонӣ даврӣ ба шумор меояд.

Баҳр: *рамали мусаммани мақшул*

Мисол:

Чи муборак аст моро руҳи ӯ ба гоҳи дидан,
Ки пагаҳ бувад муборак руҳи подшоҳ дидан.
Басомад: 1. Ҳамон боло.

XVII. Вазн: мафъӯлу мафоъйлун мафъӯлу мафоъйлун
-- v / v - - - / - - v / v - - -

Ин вазн низ дар шумори авзони даврӣ ба ҳисоб меояд.

Баҳр: *ҳазачи мусаммани ахраб*

Мисол: Гар тавба зи май кардам, буд аз сари нодонӣ,
Соқӣ, қадаҳе дар дех, ло тавбата ман шонӣ.

Басомад:

1. Гар тавба зи май кардам, буд аз сари нодонӣ
2. Он гул, ки шакар резад ширинии гуфтораш

XVIII. Вазн: мустафъилун мустафъилун мустафъилун
мустафъилун

-- v - / - - v - / - - v - / - - v -

Баҳр: *раҷази мусаммани солим*

Мисол: Оташ ба олам мезанад, он рӯйи оташнок бин,
Ҳар гӯша мардум мекушад, он ғамзаи бебок бин!

Басомад: 1. Ҳамон боло.

Ҳамин тавр, мутолиаи арӯзии мо ҳамроҳ бо масъалаҳои алоқаманд ба таҳқиқи авзон нишон медиҳад, ки шоир дар доираи ҳаждаҳ вазни мазкур шеър гуфтааст, ки комилан ба талаботи вазни шеъри форсӣ мутобиқат доранд. Ҳоло бо тавачҷуҳ ба нишондодҳои мазкур ҳамаи авзонро дар доираи гунҷоишашон ба баҳрҳои арӯзӣ ба ҳам меоварем. Барои анҷоми ин кор тартиби ҷойгузинии суннати баҳрҳои аслию фаръиро интихоб мекунем:

1. Баҳри **ҳазач**:

1.1. Ҳазачи мусаммани солим: v - - - / v - - - / v - - - / v - - - (96 ғазал).

1.2. Ҳазачи мусаммани ахраби мақшуфи маҳзуф: - - v / v - - v / v - - v / v - - (14 ғазал).

1.3. Ҳазачи мусаммани ахраб: - - v / v - - - / - - v / v - - - (3 ғазал).

- 1.4. Ҳазаҷи мусаддаси аҳраби макбузи маҳзуф: - v - / v - - (5 ғазал).
- 1.5. Ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф: v - - - / v - - - / v - - (2 ғазал).
2. Баҳри **рамал**:
- 2.1. Рамали мусаммани маҳзуф: - v - - / - v - - / - v - - / - v - - (106 ғазал).
- 2.2. Рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф: v v - - / v v - - / v v - - / v v - - (54 ғазал).
- 2.3. Рамали мусаммани машкул: v v - v / - v - - / v v - v / - v - - (1 ғазал).
- 2.4. Рамали мусаддаси маҳбуни маҳзуф: - v - - / v v - - / v v - - (2 ғазал).
3. Баҳри **раҷаз**:
- 3.1. Раҷазии мусаммани солим: - - v - / - - v - / - - v - / - - v - (1 ғазал).
- 3.2. Раҷазии мусаммани матвии маҳбун: - v v - / v - v - / - v v - / v - v - (3 ғазал).
4. Баҳри **музореъ**:
- 4.1. Музореъи мусаммани аҳраб: - - v / - v - - / - - v / - v - - (13 ғазал).
- 4.2. Музореъи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф: - - v / - v - v / v - - v / - v - - (48 ғазал).
5. Баҳри **хафиф**:
- 5.1. Хафифи мусаддаси маҳбуни маҳзуф: - v - - / v - v - / v v - - (9 ғазал).
6. Баҳри **мучтас**:
- 6.1. Мучтаси мусаммани маҳбуни маҳзуф: v - v - / v v - - / v - v - / v v - - (55 ғазал).
- 6.2. Мучтаси мусаммани маҳбун: v - v - / v v - - / v - v - / v v - - (7 ғазал).
7. Баҳри **сареъ**:
- 7.1. Сареъи мусаддаси матвии макшуф: - v - - / - v - - / - v - - (2 ғазал).
8. Баҳри **мунсарех**:

8.1. Мунсарехи мусаммани матвии макшуф (максуф): - v v - / - v - - / - v v - / - v - - (1 ғазал).

Ҳамин тавр, агар ҳосили мутолиоти арӯзиамонро перомуни ғазалиёти Камолуддини Биноӣ ҷамбасти кунем, ба натиҷаҳои зерин даст меёбем:

1. Биноӣи Ҳиравӣ дар гуфтани ғазалҳои таркиби девони хеш, ки бо таҳаллуси “Биноӣ” (ё ба қавле, “Баноӣ”) гуфтааст, аз ҳашт намуди баҳр баҳра гирифтааст: ҳазаҷ, рамал, раҷаз, музореъ, хафиф, мучтас, сареъ, мунсарех. Миқдори авзони истихрочшуда аз баҳрҳои мазкур ба 18 баробар аст.

2. Агар баҳрҳои истифодакардаи шоирро аз нигоҳи миқдори авзон ба ҳисоб бигирем, тартиби баҳро ва басомади арӯзии онҳо чунин аст: рамал – 163 ғазал дар чаҳор вазн; ҳазаҷ – 145 ғазал дар панҷ вазн; мучтас – 62 ғазал дар ду вазн; музореъ – 61 ғазал дар ду вазн; хафиф – 9 ғазал дар як вазн; раҷаз – 4 ғазал дар ду вазн; сареъ – 2 ғазал дар як вазн; мунсарех – 1 ғазал дар як вазн.

3. Аз маҷмуи умумии 446 ғазал 401-тои он дар шакли мусамман ва 45 ғазал дар чаҳорҷумби мусаддас эҷод шудааст. Инояти зиёди шоир ба чаҳорҷумби мусамман далолат бар он дорад, ки таъби вай бештар бар мабнои мисроъи чаҳоррукӣ мувофиқ афтадааст.

4. Дар мизони арӯзии ғазалиёти Биноӣи Ҳиравӣ вазнҳои истифода шудаанд, ки аз лиҳози мусиқоии калом боиси тақвияти ҷанбаи хушоҳангии ғазалҳо гардидаанд. Дар ин росто, қабл аз ҳама, тавачҷуҳи шоир ба хушоҳангии калом дар ашъори зубаҳрайн қобили мушоҳида аст. Ғазалҳои дар авзони зерин сурудаи шоирро ба вазни дигар ҳам метавон хонду тактеъ кард:

а) Музореъи мусаммани аҳраб: - - v / - v - - / - - v / - v - - , ки вазни дигари он чунин аст:
мунсарехи мусаммани маҳбуни макшуф: - - v - / v - - / - - v - / v - - ;

б) Раҷазии мусаммани матвии маҳбун: - v v - / v - v - / - v v - / v - v - , ки вазни дигари он чунин аст:

хафифи мусаммани махбун: - v - - / v - v - / - v - - / v - v - .

5. Авзони даврӣ низ дар тақвияти ҷанбаи мусиқой дар шеър нақши муҳим доранд. Дар низоми арӯзии ғазалиёти мавриди таваҷҷуҳ қолабҳои зерин аз ҷумлаи авзони даврӣ ба ҳисоб меоянд:

а) Ҳазачи мусаммани ахраб: - - v / v - - - / - - v / v - - - ;

б) Мунсарехи мусаммани матвии макшуф (максуф) - v v - / - v - / - v v - / - v - ;

в) Раҷазии мусаммани матвии махбун: - v v - / v - v - / - v v - / v - v - .

6. Биноии Ҳиравӣ дар масъалаи истифода аз ихтиёроти шоирӣ низ нигоҳи хунармандона дорад: ихтиёроти маъмули шоирӣ, ба мисли ба ҷойи зихофи фаъилотун (v v - -) омадани зихофи фоъилотун (- v - -) дар рукни аввал, табдили як ҳичои дароз ба ду ҳичои кӯтоҳ, талаффузи кӯтоҳу дарози ҳамсадоҳои ҷудогона дар авзони ашъори ӯ қобили мушоҳида аст. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки шоир аз имконоти савтии забон ва ҷанбаи мусиқоии калом огоҳона истифода кардааст.

КИТОБНОМА

Сарҷаммаҳо:

1. Абдулқодир Бедил. Мунтахабот. Бо саъю кӯшиш ва муқаддимаву тавзеҳоти Бобобек Раҳимӣ. – Душанбе: Адиб, 2018. – 480 саҳ.

2. Абдурахмони Ҷомӣ. Мунтахаби ғазалиёт. Мураттибони матн ва луғат тавзеҳот Алии Муҳаммадии Хуросонӣ ва Холида Давлатова. – Душанбе: Адиб, 2016. – 480 саҳ.

3. Алиқулӣ ибни Муҳаммадалӣ Волаи Доғистонӣ. Риёз-уш-шуаро. Иборат аз ҷаҳор ҷилд. Ҷилди якум. Муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Муҳсин Ночии Насрободӣ. Баргардонандаи матн ба ҳатти кириллии тоҷикӣ, муаллифи пешгуфтор ва шарҳи луғоту тавзеҳот доктори илмҳои филологӣ Мисбоҳиддини Нарзиқул. Бо сарсухани профессор Саид Нуриддин Саид. – Душанбе: Офсет, 2018. – 728 саҳ.

4. Алиқулӣ ибни Муҳаммадалӣ Волаи Доғистонӣ. Риёз-уш-шуаро. Иборат аз ҷаҳор ҷилд. Ҷилди дуюм. Муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Муҳсин Ночии Насрободӣ. Баргардонандаи матн ба ҳатти кириллии тоҷикӣ доктори илмҳои филологӣ, профессор Мисбоҳиддини Нарзиқул ва Бобоева Озода Имомқуловна. – Душанбе, 2018. – 776 саҳ.

5. Алиқулӣ ибни Муҳаммадалӣ Волаи Доғистонӣ. Риёз-уш-шуаро. Иборат аз ҷаҳор ҷилд. Ҷилди сеюм. Муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Муҳсин Ночии Насрободӣ. Баргардонандаи матн ба ҳатти кириллии тоҷикӣ, муаллифи пешгуфтор ва шарҳи луғоту тавзеҳот доктори илмҳои филологӣ Мисбоҳиддини Нарзиқул ва Бобоева Озода Имомқуловна. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – 752 саҳ.

6. Алиқулӣ ибни Муҳаммадалӣ Волаи Доғистонӣ. Риёз-уш-шуаро. Иборат аз ҷаҳор ҷилд. Ҷилди чаҳорум. Муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Муҳсин Ночии Насрободӣ. Баргардонандаи матн ба ҳатти кириллии тоҷикӣ, муаллифи пешгуфтор ва шарҳи луғоту тавзеҳот: доктори

илмҳои филологӣ, профессор Мисбоҳиддини Нарзикул ва Бобоева Озода Имомқуловна. – Душанбе: Паёми ошно, 2019. – 752 саҳ.

7. Ашъори ҳақимон ва орифон. Таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз Худой Шарифов ва Абдушукур Абдусатторов. – Душанбе: Адиб, 2010. – 480 саҳ.

8. Девони Хоҷа Шасиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозӣ. Ба тасҳеҳи Абдурраҳими Халқолӣ. – Техрон, 1369. – 440 саҳ.

9. Камоли Хучандӣ. Девон. Бо муқаддима, таҳия ва тасҳеҳи Бадриддин Мақсудов. – Душанбе: Адиб, 2015. – 480 саҳ.

10. Камолиддин Баноии Ҳиравӣ. Девон (шомили ғазалҳо, китъаот, рубоӣёт ва такбайтҳо). Бо кӯшиши Аҳмади Ҳақпараст. – Дастнавис. – 457 саҳ, чопи компутарӣ.

11. Камолиддин Шералӣ Биноии Ҳиравӣ (Ҳолӣ). Девон. Нусхаи хаттии китобхонаи оятуллоҳ Маръашии Начафӣ. – Қум. – Шумораи 7765.

12. Куллиёти Саъдӣ. Бар асоси тасҳеҳ ва таъби шодравон Муҳаммадали Фурӯғӣ ва муқобала бо ду нусхаи муътабари дигар. Тасҳеҳ, муқаддима, таълиқот ва фаҳорис ба кӯшиши Баҳоуддини Хуррамшоҳӣ. Чопи чаҳорум. – Техрон: Гулшан, 1383. – 1085 саҳ.

13. Лоик Шералӣ. Куллиёт. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷилди 1 (Китоби якум). – Хучанд, 2001. – 724 саҳ.

14. Лоик Шералӣ. Куллиёт. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷилди 1 (Китоби дуюм). – Хучанд, 2001. – 712 саҳ.

15. Муҳаммад Ғоиб. Сесаду шасту шаш ғазал. – Душанбе: Адиб, 2017. – 384 саҳ.

16. Рӯдакӣ. Девон. Таҳия, тасҳеҳ ва сарсухану ҳавошии Қодири Рустам. Таҳти назари Сафар Абдуллоҳ. – Олмотӣ, 2007. – 256 саҳ.

17. Сайидои Насафӣ. Девон (мунтахабот). Таҳияи матн бо муқаддима ва луғату тавзеҳоти Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2017. – 480 саҳ.

18. Саъдии Шерозӣ. Ғазалиёт. Таҳияву тадвин, муқаддима ва шарҳи луғот аз Мубашшир Акбарзод. – Душанбе: Адиб, 2014. – 480 саҳ.

19. Соибӣ Табрезӣ. Девон (Мунтахаби ғазал). Мураттибон Зоҳир Аҳрорӣ ва Лоик Шералӣ. – Душанбе: Адиб, 2017. – 480 саҳ.

20. Сӯзи синаи Хусрав (мунтахаби ғазалиёти Амир Хусрави Дехлавӣ). Муқаддима ва таҳияи Мисбоҳиддини Нарзикул. – Душанбе: ЭР-граф, 2019. – 188 саҳ.

21. Ҳақим Саной. Мунтахаби ашъор. Мураттиб, муаллифи пешгуфтор, тавзеҳот ва луғату таркибот Кароматулло Олимов. – Душанбе: Адиб, 2011. – 480 саҳ.

Асарҳои илмӣ-таҳқиқотӣ:

1. Арӯзи Сайфӣ ва Қофияи Чомӣ. Ба тасҳеҳи Блоҳман, ба эҳтимоми Муҳаммади Фишорақӣ. – Техрон, 1372. – 101 саҳ.

2. Баҳром Сирус. Арӯзи тоҷикӣ. – Душанбе, 1963. – 287 саҳ.

3. Баҳром Сирус. Назарияи нави қофиябандӣ дар назми тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 47 саҳ.

4. Бақоев М. Ҳаёт ва эҷодиёти Хусрави Дехлавӣ. – Душанбе: Дониш, 1975. – 280 саҳ.

5. Давронов С. Соҳти шеърӣ тоҷикӣ. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 25 саҳ.

6. Давронов С. Омӯзиши вазни шеърӣ тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1991. – 175 саҳ.

7. Комили Аҳмаднаҷод. Фунуни адабӣ. – Техрон, 1376. – 162 саҳ.

8. Масъуди Фарзод. Арӯзи Ҳофиз // Маҷаллаи донишкадаи адабиёт ва улуми инсонии Донишгоҳи Техрон. – Шумораи 75, фарвардини 1350.

9. Мирзозода Х. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ. – Душанбе: Маориф, 1992. – 240 сах.

10. Мисбоҳиддини Нарзикул. Муқаддимаи шеършиносӣ (вазни шеър). – Душанбе: Сино, 2004. – 79 сах.

11. Мисбоҳиддини Нарзикул. Муқаддимаи шеършиносӣ (вазни шеър). Китоби дарсӣ. Чопи дуум. – Душанбе: Сино, 2018. – 116 сах.

12. Мисбоҳиддини Нарзикул. Қойгоҳи сухан (маҷмӯаи мақолаҳо). – Душанбе: Адиб, 2006. – 224 сах. – Саҳ. 6-20; 21-43; 45-70; 196-219.

13. Мисбоҳиддини Нарзикул. Перомуни “шеъри нав”-и тоҷикӣ ва арӯзи озод // Пайванд. – Душанбе, 2016. – №25. – С. 65-76.

14. Мисбоҳиддини Нарзикул. Авзони ашъори Рӯдакӣ (Тавзеҳи нуқоти арӯзӣ, ихтиёрооти шоирӣ ва авзони ашъори бозмондаи устод Рӯдакӣ дар асоси “Девон”-и нашри Олмотӣ). – Душанбе: Сино, 2011. – 131 с.

15. Мисбоҳиддини Нарзикул. Басомад ва зебоишиносии авзони ғазалиёти Шайх Ироқӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2015. – №4/1 (159). – С. 135-146.

16. Мисбоҳиддини Нарзикул, А. Ҳақпараст. Басомади авзон ва зебоишиносии ғазалиёти Баноии Ҳиравӣ // Паёми ДМТ. – Душанбе: Сино, 2016. – №4/6 (212). – С. 147-161.

17. Мисбоҳиддини Нарзикул. Қаробати авзони арӯзӣ бо мухтавои ғазал дар ашъори Муҳаммад Ғоиб // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: Сино, 2019. – №1. – С. 196-203 [Ҳамроҳи М.С. Имомзода].

18. Муҳаммад Ансор. Шарҳи 42 ғазали Ҳофиз. – Душанбе, 1994. – 128 сах.

19. Назмшиносӣ (раҳнамои таълим). Таҳияи А. Насриддинов, Ш. Тоҷибоев. – Хучанд, 2002. – 126 сах.

20. Насириддини Тӯсӣ. Меъёр-ул-ашъор. Таҳияи Урватуллои Тоир ва дигарон. – Душанбе: Ориёно, 1992. – 152 сах.

21. Парвиз Нотили Хонларӣ. Вазни шеъри форсӣ. – Техрон, 1367. – 303 сах.

22. Парвиз Нотили Хонларӣ. Таҳқиқи интиқодӣ дар арӯзи форсӣ ва чигунагии таҳаввули авзони ғазал. – Техрон, 1327. – 214 сах.

23. Ризо Абдуллоҳӣ. Баҳсе перомуни зихофоти роиҷ дар шеъри форсӣ. – Техрон, 1369. – 130 сах.

24. Раҳими Мусулмониён. Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1990. – 334 сах.

25. Сируси Шамисо. Ошноӣ бо арӯз ва қофия. – Техрон, 1378. – 126 сах.

26. Сируси Шамисо. Фарҳанги арӯзӣ. – Техрон, 1375. – 230 сах.

27. Тақии Ваҳидиёни Комёр. Фунун ва саноеи адабӣ. Муаллифони сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандагони чоп Урватуллои Тоир ва Саидмуроди Саидалӣ. – Душанбе, 1993. – 50 сах.

28. Солеҳов М. Арӯз ва омӯзиши он. – Душанбе: Эргграф, 2016 – 171 сах.

29. Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам. – Душанбе: Маориф, 1991. – 560 сах.

30. Тӯракул Зехнӣ. Санъати сухан. – Душанбе: Маориф, 2007. – 400 сах.

31. Урватуллои Тоир. Таҳқиқ ва таълими арӯз. – Душанбе: Дониш, 1995. – 194 сах.

32. Шамси Қайси Розӣ. ал-Муъҷам... Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп Урватулло Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 сах.

33. Худой Шарифов, Урватулло Тоиров. Назмшиносӣ. – Душанбе: Ҳумо, 2005. – 384 сах.

МУНДАРИЧА

Мукаддима	3
КУЛЛИЁТ	7
Маънои луғавӣ ва истилоҳии арӯз.....	7
Шеър ва вазн	8
Навъҳои вазн	9
Шеъри ҳичой	10
Шеъри арӯзӣ	11
Шеъри нимой	12
Воҳиди шеър ва вазн.....	13
АСОСҶОИ АРӢЗИ ТАЪЛИМИЙ	14
Ҳичоҳои арӯзӣ	15
Анвои ҳичо	15
Имлои арӯзӣ ё овонависӣ (транскрипсия)	19
Тактеъ	21
Тактеъи ҳичой	22
Тактеъ ба аркон	23
Тариқи хондани рукно	24
Рукноҳои машҳури арӯзӣ.....	26
Ихтиёрооти шоирӣ	29
Зубаҳрайн ва зубухур	37
Авзони даврӣ	38
ОШНОЙ БО АРӢЗИ СУННАТИ	42
Куллиёт	42
Баҳрҳои асли ва фаръӣ	46
БАҲРҶОИ АСЛИ	48
1. Ҳазач	48
2. Рамал	51
3. Раҷаз	54
4. Мутақориб	55
5. Мутадорик	56
БАҲРҶОИ ФАРЪИ	60
1. Қариб	62
2. Музорей	63
3. Мушокил	64

4. Чаҳид	65
5. Хафиф	66
6. Мучғас	68
7. Сарей	69
8. Мунсарех	71
9. Муқтазаб	73
ВАЗНИ РУБОЙ ВА ДУБАЙТИ	77
ВАЗНИ МАСНАВИҶОИ МАСҶУР	82
ОШНОЙ БО ЧАНД ИСТИЛОҶ	88
КОРҶОИ АМАЛИ – ЛАБОРАТОРИЙ	93
Басомад ва зебоишносии авзони ғазалиёти Фаҳридини	
Ироқӣ	96
Басомад ва зебоишносии авзони ғазалиёти Камолидини	
Биной	116
Китобнома	137

МИСБОҲИДДИНИ НАРЗИҚУЛ

ВАЗНИ ШЕЪРИ ТОЧИКӢ

Тарроҳ: Саъдуллоев З.

Ба чоп 03.09.2021 ичозат дода шуд. Коғази офсет.
Чопи офсет. Андоза 60x84 1/16. Ҷузъи чопӣ 9.
Адади нашр 1000 нусха.

1. Ҳазач – мафoъйлун (V----)
2. Рамал – фoъилотун (-V---)
3. Раҷаз – мустафъилун (--V-)
4. Мутақориб – фаъӯлун (V--)
5. Мутадорик – фoъилун (-V-)

1. Қариб: V - - - / V - - - / - V - - -
2. Музорей: V - - - / - V - - - / V - - - / - V - - -
3. Мушокил: - V - - - / V - - - / V - - -

1. Чадид: - V - - - / - V - - - / - - V - -
2. Хафиф: - V - - - / - - V - - / - V - - (- - V -)
3. Муҷатас: - - V - - / - V - - - / - - V - - / - V - -

1. Сарей: - - V - - / - - V - - / - - - - V - -
2. Мунсарех: - - V - - / - - - - V - - - V - - / - - - - V - -
3. Муқтазаб: - - - - V - - - V - - / - - - - V - - - V - -

-- V / V - - V / V - - V / V - -
 -- V / V - V - / V - - V / V - -
 -- V / V - V - / V - - V / V - -
 -- V / V - V - / V - - V / V - -

